

МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

НАУКОВІ ПРАЦІ
МІЖРЕГІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ
УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

SCIENTIFIC WORKS
OF INTERREGIONAL ACADEMY
OF PERSONNEL MANAGEMENT

LEGAL SCIENCES

Випуск 3 (75), 2025

Видавничий дім
“Гельветика”
2025

Редакційна колегія

Заросило В. О., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності Навчально-наукового інституту права імені Князя Володимира Великого, Міжрегіональна Академія управління персоналом (**головний редактор**)

Берзін П. С., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального права та кримінології Інституту права, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Богатирьов І. Г., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності Навчально-наукового інституту права імені Князя Володимира Великого, Міжрегіональна Академія управління персоналом

Вакулік О. О., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри криміналістики та судової медицини, Національна академія внутрішніх справ

Головко Л. О., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства, Національний університет біоресурсів і природокористування України

Гордієнко С. Г., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри національної безпеки навчально-наукового інституту права ім. Володимира Великого, Міжрегіональна Академія управління персоналом

Доценко О. С., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри публічного управління та адміністрування, Національна академія внутрішніх справ

Калиновський Б. В., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри конституційного права та прав людини, Національна академія внутрішніх справ

Кисленко Д. П., кандидат юридичних наук, д.пед.н., доцент, професор кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності Навчально-наукового інституту права імені Князя Володимира Великого, Міжрегіональна Академія управління персоналом

Кислий А. М., доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України Навчально-наукового інституту права імені Князя Володимира Великого, Міжрегіональна Академія управління персоналом

Козаченко О. І., доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності Навчально-наукового інституту права імені Князя Володимира Великого, Міжрегіональна академія управління персоналом

Козін С. М., доктор юридичних наук, старший викладач кафедри теорії та історії держави і права, Національний університет біоресурсів і природокористування України

Колб О. Г., доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, професор кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Ладиченко В. В., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства, Національний університет біоресурсів і природокористування України

Лисенко С. О., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності Навчально-наукового інституту права імені Князя Володимира Великого, Міжрегіональна Академія управління персоналом

Макєєва О. М., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права, Національний авіаційний університет

Мердова О. М., кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри адміністративно-правових дисциплін факультету № 2, Донецький державний університет внутрішніх справ

Муравйов К. В., доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри адміністративного, фінансового та банківського права Навчально-наукового інституту права імені Князя Володимира Великого, Міжрегіональна академія управління персоналом

Омаров Азад Енвер огли, доктор наук з державного управління, доцент, професор кафедри публічного адміністрування, Міжрегіональна Академія управління персоналом

Піддубний О. Ю., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного та господарського права, Національний університет біоресурсів і природокористування України

Сервєцький І. В., доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри національної безпеки навчально-наукового інституту права ім. Володимира Великого, Міжрегіональна Академія управління персоналом

Стрельбицька Л. М., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільно-правових дисциплін, Національна академія Служби Безпеки України

Стрельбицький М. П., доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник науково-організаційного центру, Національна академія Служби Безпеки України

Стрелюк Я. В., доктор юридичних наук, прокурор, Офіс Генерального прокурора України

Чусько В. І., кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін та міжнародного права Навчально-наукового інституту права імені Князя Володимира Великого, Міжрегіональна Академія управління персоналом

Шульга Є. В., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства, Національний університет біоресурсів і природокористування України

Яра О. С., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного та фінансового права, декан юридичного факультету, Національний університет біоресурсів і природокористування України
Lukasz Moniuszko, Doktor habilitowany, Profesor, Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy (Bydgoszcz, Rzeczpospolita Polska)

Agnieszka Szpak, dr hab., Professor, Department of International Security, Institute of Security Studies, Toruń, Poland

Dariusz Skalski, dr hab., Professor, Gdansk University of Physical Education and Sport, Gdańsk, Poland

Olha Bodnar-Petrovska, PhD, Senior Researcher, Head of the Baltic-Ukrainian Center, Faculty of Law, Mykolas Romeris University, Vilnius, Lithuania

Затверджено Вченою радою
Міжрегіональної Академії управління персоналом 19.11.2025 (протокол № 10)

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа:
Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1173 від 11.04.2024 року.
Ідентифікатор медіа: R30-03891

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Приватне акціонерне товариство «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом» (вул. Фрометівська, буд. 2, м. Київ, 03039, iarm@iarm.edu.ua, тел. (044) 490-95-00).

Відповідно до Наказу МОН України № 320 від 07 квітня 2022 року (додаток 2) журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія Б). Спеціальності: D8 – Право; K9 – Правоохоронна діяльність; D9 – Міжнародне право.

Видання індексується Google Scholar

DOI: 10.32689/2522-4603

Наукові праці МАУП. Юридичні науки. 2025. Вип. 3 (75). Київ : Міжрегіональна Академія управління персоналом, 2025. 80 с.

Публікуються статті науковців, які досліджують актуальні проблеми розвитку права. Для науковців, викладачів, студентів та всіх, кого цікавить розвиток юридичної науки в Україні.

ISSN 2522-4603 (Print)

© Оформлення «Видавничий дім «Гельветика», 2025

ЗМІСТ

Володимир ЗАРОСИЛО ВПЛИВ СИСТЕМИ ОСВІТИ НА НАЦІОНАЛЬНУ БЕЗПЕКУ УКРАЇНИ.....	5
Наталія МАРИЧ, Любов КВАСНІЙ, Святослав КОСТЮК ПРАВОВІ ОСНОВИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ВУГІЛЬНИХ ГРОМАД В УКРАЇНІ	10
Лідія МАРУСЯК ЮРИДИЧНІ ФАКТИ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....	15
Анна МАРУЩАК, Анастасія АНІКЄЄВА, Марія-Діана ГЕНЦАРЮК РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ПАРТНЕРСТВА ПОЛІЦІЇ ТА ГРОМАДИ ЯК НАПРЯМ УДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ.....	20
Віталій ОСМОЛЯН НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ ПОГЛЯД НА КРИМІНАЛІСТИЧНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ЯК ПРАВОВИЙ МЕТОД ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ	24
Микола РЯБЧЕНКО, Олександр МАРТИНЮК ПОРУШЕННЯ УМОВ КОРПОРАТИВНОГО ДОГОВОРУ: НАСЛІДКИ ТА ШЛЯХИ ЗАХИСТУ ПРАВ УЧАСНИКІВ.....	30
Іван СЕРВЕЦЬКИЙ, Олександр СУШКО ДЖЕРЕЛА РОЗВІДУВАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЗА ЧАСІВ ГЕТЬМАНСТВА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.....	35
Лілія СТРЕЛЬБИЦЬКА, Тетяна ЧЕРНОВА ОБРОБКА ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ У КОМЕРЦІЙНОМУ ПОВІТРЯНОМУ ПРОСТОРІ: ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ.....	41
Вадим ЧОРНИЙ ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ЦИВІЛЬНОМУ НАСЕЛЕННЮ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ: МІЖНАРОДНИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОСВІД.....	49
Руслан ЧОРНОЛУЦЬКИЙ АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ ТА ВЗАЄМОВПЛИВУ МІЖНАРОДНОГО ПУБЛІЧНОГО І МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА.....	56
Максим ШИМАНСЬКИЙ ПРАВОВА ПРИРОДА ТОРГОВЕЛЬНОЇ МАРКИ ЯК ОБ'ЄКТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ В УМОВАХ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ.....	61
Вероніка ГОРЄЛОВА, Катерина БОРТНЯК РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА ІНФОРМАЦІЮ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.....	68

CONTENTS

Volodymyr ZAROSYLO

THE IMPACT OF THE EDUCATION SYSTEM ON THE NATIONAL SECURITY
OF UKRAINE.....5

Natalia MARYCH, Lyubov KVASNII, Sviatoslav KOSTIYK

LEGAL BASES OF TRANSFORMATION OF COAL COMMUNITIES IN UKRAINE10

Lidiia MARUSYAK

LEGAL FACTS IN CIVIL PROCEEDINGS.....15

Anna MARUSHAK, Anastasiia ANIKIEIEVA, Mariia-Diana HENTSARYUK

DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE OF POLICE-COMMUNITY PARTNERSHIP
AS A DIRECTION FOR IMPROVING ADMINISTRATIVE-LEGAL RELATIONS
IN THE FIELD OF PUBLIC SAFETY.....20

Vitaliy OSMOLIAN

SCIENTIFIC AND PRACTICAL VIEW ON CRIMINAL PROCEDURAL MODELING
AS A LEGAL METHOD IN THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES.....24

Mykola RIABCHENKO, Oleksandr MARTYNIUK

VIOLATION OF THE TERMS OF THE CORPORATE AGREEMENT:
CONSEQUENCES AND WAYS TO PROTECT THE RIGHTS OF PARTICIPANTS.....30

Ivan SERVETSKY, Olexandr SUSHKO

SOURCES OF INTELLIGENCE INFORMATION DURING THE HETMANSHIP
OF BOHDAN KHMELNYTSKY.....35

Lilia STRELBYTSKA, Tetiana CHERNOVA

PROCESSING OF PERSONAL DATA IN COMMERCIAL AIRSPACE:
FEATURES OF NATIONAL REGULATION AND INTERNATIONAL STANDARDS.....41

Vadym CHORNIY

LEGAL MECHANISMS FOR COMPENSATION OF DAMAGE TO CIVILIAN POPULATION
DURING ARMED CONFLICTS: INTERNATIONAL AND NATIONAL EXPERIENCE.....49

Ruslan CHORNOLUTSKYI

CORRELATION AND INTERACTION BETWEEN PUBLIC INTERNATIONAL LAW
AND PRIVATE INTERNATIONAL LAW: CURRENT CHALLENGES
AND DEVELOPMENT TRENDS.....56

Maksym SHYMANSKYI

THE LEGAL NATURE OF A TRADEMARK AS AN INTELLECTUAL PROPERTY OBJECT
AND ITS SIGNIFICANCE IN A MARKET ECONOMY.....61

Veronika Horielova, Kateryna Bortniak

REALISATION OF THE RIGHT TO INFORMATION UNDER MARTIAL LAW:
ADMINISTRATIVE AND LEGAL PRINCIPLES OF ENSURING.....68

УДК 32:351

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2025.3.1>**Володимир ЗАРОСИЛО**

доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності
Навчально-наукового інституту права ім. Володимира Великого ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна
Академія управління персоналом»

ORCID: 0000-0002-9572-7530

ВПЛИВ СИСТЕМИ ОСВІТИ НА НАЦІОНАЛЬНУ БЕЗПЕКУ УКРАЇНИ

У науковій статті встановлено, що освіта має визначальний вплив на стан національної безпеки. Країна, яка має високий рівень освіченості своїх громадян може забезпечувати відповідні умови для відповідного рівня національної безпеки.

Водночас слід зазначити, що високий рівень освіти неможливий без відповідного нормативного забезпечення, чіткої системи перебудови освіти та зміни, які необхідно здійснювати у сучасному досить динамічному світі.

У статті обґрунтовано, що вища освіта в Україні вимагає негайних реформ і застосування нових форм і методів. Аналіз стану освіти показує, що більшість вищих навчальних закладів ще працюють за радянською методикою, що вони не бажають змінюватися. Такий підхід певною мірою подобається переважній більшості вступників, студентам і викладачам.

Найбільш затребуваними на сьогодні в Україні є спеціалісти у сферах комп'ютерних технологій, інженерії та кібернетики. Вони необхідні для більш швидкого створення нових видів захисту та озброєнь, особливо в умовах агресії Російської Федерації. Проте у минулому році кількість вступників на зазначені спеціальності скоротилась.

Обґрунтовано, що з метою підвищення інтересу до технічної освіти необхідно перебудовувати всю її систему. Необхідно створювати відповідні лабораторії прямо на підприємствах і готувати студентів до практичного втілення в життя отриманих знань. Крім того важливу роль має відгравати OSINT як система яка дає можливість використовувати велику кількість інформації щодо технічного прогресу, яка отримана з відкритих джерел.

Вимагають також змін і системи додаткового стимулювання студентів до опанування відповідними знаннями. Це в першу чергу оволодіння іноземними мовами. Як свідчить аналіз у питаннях вивчення іноземних мов є дуже багато проблем, які незважаючи на спроби влади ще не вирішуються.

Зроблено висновки, що основними напрямками підвищення рівня забезпечення національної безпеки у сфері освіти мають стати відповідне законодавство, перебудова вищих навчальних закладів, розроблення відповідного рівня стимулювання здобувачів освіти та тісний зв'язок з підприємствами та установами, які мають використовувати майбутніх спеціалістів.

Ключові слова: національна безпека України, вища освіта, OSINT, система підготовки спеціалістів, технічна освіта, іноземні мови, підготовка викладачів, матеріальне забезпечення студентів, зв'язок вищих навчальних закладів з підприємствами, спрямованість вищої освіти на оборону.

Volodymyr Zarosylo. THE IMPACT OF THE EDUCATION SYSTEM ON THE NATIONAL SECURITY OF UKRAINE

The scientific article establishes that education has a decisive influence on the state of national security. A country that has a high level of education of its citizens can provide appropriate conditions for an appropriate level of national security.

At the same time, it should be noted that a high level of education is impossible without appropriate regulatory support, a clear system of educational restructuring and changes that need to be implemented in the modern rather dynamic world.

The article substantiates that higher education in Ukraine requires immediate reforms and the application of new forms and methods. Analysis of the state of education shows that most higher education institutions still work according to Soviet methods, that they do not want to change. This approach is to some extent liked by the vast majority of applicants, students and teachers.

The most in demand today in Ukraine are specialists in the fields of computer technology, engineering and cybernetics. They are needed for the faster creation of new types of protection and weapons, especially in conditions of aggression by the Russian Federation. However, last year the number of applicants for these specialties decreased.

It is justified that in order to increase interest in technical education, it is necessary to rebuild its entire system. It is necessary to create appropriate laboratories directly at enterprises and prepare students for the practical implementation of the knowledge gained. In addition, OSINT should play an important role as a system that makes it possible to use a large amount of information about technical progress obtained from open sources.

Changes are also required and in the system of additional stimulation of students to master the relevant knowledge. This is primarily the learning of foreign languages. As the analysis shows, there are a lot of problems in the study of foreign languages, which, despite the attempts of the authorities, have not yet been resolved.

The conclusions were made that the main directions for increasing the level of ensuring national security in the field of education should be relevant legislation, restructuring of higher educational institutions, developing an appropriate level of stimulation of education seekers and close ties with enterprises and institutions that should use future specialists

Key words: national security of Ukraine, higher education, OSINT, specialist training system, technical education, foreign languages, teacher training, material support of students, connection of higher educational institutions with enterprises, orientation of higher education towards defense.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасний стан національної безпеки в Україні є досить низьким. Це викликано рядом суб'єктивних та об'єктивних факторів, які певною мірою розкриті у дослідженні.

Висвітлено основні проблеми у сфері освіти в Україні, які безпосередньо впливають на рівень національної безпеки. Аналіз показує, що особливій уваги вимагають технічні спеціальності, спеціальності у сфері комп'ютерних наук та кібербезпеки. Разом з тим кількість вступників на зазначені спеціальності суттєво знизилася у минулому році. Така динаміка викликана рядом причин серед яких відсутність чіткого законодавчого забезпечення вищої освіти в цілому і особливо у сфері технічних наук, відсутність зв'язку між вищими навчальними закладами та підприємствами, відсутність стимулів для студентів та рядом інших.

Аналіз проведений у дослідженні показує, що система вищої освіти має змінюватися якнайшвидше. Необхідно використовувати передові форми і методи навчання, допомогу спонсорів у сфері створення відповідних лабораторій у вищих навчальних закладах, використання OSINT на тому рівні, який потрібен для ознайомлення та використання передових технологій у сфері технічної освіти.

Подальший ефективний розвиток вищої освіти має стимулюватися всіма формами і методами, а кінцевою метою має стати підвищення стану національної безпеки України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Теоретичною основою статті є певний спектр наукових і законодавчих джерел. Основними з них є закони України, окремі програми та інші нормативно-правові акти. Використовується також інформаційно-аналітичний матеріал, який висвітлює різні аспекти вітчизняного процесу у системі вищої освіти (Хандусенко Н., Запотічна Р., Посохова А, Кондратюк М. та інші). У статті використовувалися іноземні джерела, які певною мірою висвітлювали стан освіти та

її розвиток в інших країнах (Angelina Roliak та ін.).

У багатогранній системі наукової літератури з конкретної проблематики вирішення організаційних питань сучасної освіти та її впливу на стан національної безпеки були враховані наукові положення таких авторів, як: Ізбаш К. С., Семенець-Орлова І., Лобко В.В., Лисецький Ю.М. Панфілова О.Ю. та інших.

Мета статті. Метою пропонованого наукового дослідження є обґрунтування впливу освіти в Україні на стан Національної безпеки України, визначення окремих напрямів з метою підвищення нормативно-правового забезпечення освіти, її оптимізації та цілеспрямованості.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. В сучасному світі в тому числі і в Україні стан національної безпеки є досить важливим елементом в існуванні та розвитку держави. Як один з головних напрямів вдосконалення та підтримання національної безпеки є насамперед освіта. У багатьох країнах питанням освіти населення в цілому а особливо вищої освіти приділяється досить пильна увага. Панфілов О.Ю. пише, що нація, яка не турбується про систему освіти стає неконтрольованим натовпом [16].

Наприклад, у Сполучених Штатах Америки існує досить розвинена система пільг та субсидій на отримання вищої освіти при цьому вона існує як на державному рівні так і на рівні штатів [1]. При цьому вартість навчання в переважній більшості університетів не перевищує 30 тис. доларів [2].

В Україні зазначені субсидії та допомоги надаються лише в державних університетах, які визначені в наказі Міністерства освіти і науки України. Крім того є досить цікаві аспекти у відповідних документах стосовно надання державних грантів на навчання. Вони видаються лише тим вступникам, які отримали 150 балів по двом предметам НМТ (Національного мультипредметного тесту). Крім того такі гранти надаються лише вступникам на окремі спеціальності такі як ветеринарія, медицина та фармація [3].

Тут виникає декілька питань. Чому тільки медицина, фармація та ветеринарія. Зрозуміло, що здоров'я людей, особливо в період

військової агресії Російської Федерації є важливим, але ж у нас до цього існувала досить розвинена система підготовки медичних працівників, яка забезпечувала потреби у сфері охорони здоров'я громадян.

На сьогодні є досить великий дефіцит медичних працівників у зв'язку з двома факторами. Перший те, що медичні працівники в переважній більшості мобілізовані і проходять службу у Збройних силах України, інший, що багато медичних працівників виїхали за кордон і певною мірою не збираються повертатися.

Звичайно це необхідно для національної безпеки, але треба врахувати й інші спеціальності, які отримують у вищих навчальних закладах. Перш за все це стосується технічних та інформаційних спеціальностей.

Як свідчать аналізи, кількість осіб, які вступали на спеціальності, які пов'язані з комп'ютерною інженерією, а також такі спеціальності як комп'ютерні науки, інженерія програмного забезпечення, кібербезпеки та захист інформації, а також електронні комунікації та радіотехніка і автоматизація недосягнули понад 10000 студентів [4].

Причинами, які викликали подібну ситуацію є перш за все непрофесійність Міністерства освіти і науки України, яке з якоїсь причини вирішило, що найважливішими в час повномасштабної агресії є медики, фармацевти та ветеринари.

Мабуть, необхідно було звернути увагу на інженерні спеціальності, адже на війні перемагають тільки техніка та комп'ютери на сьогодні, але це було проігноровано.

З іншого боку є також проблеми з підготовкою інших спеціалістів з вищою освітою в Україні. Це насамперед навчання економістів та юристів. На ці спеціальності кожен рік вступає більшість випускників шкіл. Україна мабуть зараз займає одне з перших місць у світі по кількості економістів та юристів. Навіть наш Президент є юристом.

Щодо економістів то економіка України ніколи не була в такому жахливому стані як зараз, але економісти не пропонують ніяких виходів з зазначеної ситуації. Тим більше вражаючими є цифри кількості економістів, які закінчили вищі навчальні заклади і вільно володіють бодай однією з іноземних мов, наприклад, англійською [5; 6; 7]. Проте у офіційних джерелах досить вправно пишуть, що понад 71% українців володіють англійською мовою.

Тому економісти практично не можуть знайти собі місце і працевлаштуватися. З іншого боку треба вести більш предметно

мову про викладачів економічних вузів. Статистики щодо володіння ними іноземними мовами немає, але зрозуміло, що дуже мало з них володіють іноземними мовами і можуть викладати.

Таким чином, необхідно вирішувати питання про навчання викладачів або про їх заміну.

Це ж саме стосується і юристів. Тут також велика кількість абітурієнтів і велика кількість випускників. Проте тут є своя специфіка, якщо економісти певною мірою взаємодіють з представниками інших країн можуть сприймати ті економічні нововведення та навчати студентів, у юристів немає іншого виходу, як перебудовувати систему права відповідно до вимог Європейського Союзу. Це певною мірою робиться, але недостатньо ефективно.

Окремо слід зазначити, про вивчення іноземних мов майбутніми юристами. На сьогодні в більшості вищих навчальних закладів, викладання іноземних мов проводиться певною мірою формально. Серед випускників, юридичних вищих навчальних закладів є одиниці, які володіють іноземними мовами і то які додатково за свої кошти їх вивчають. Відповідно ми не можемо вести мову про Євроінтеграцію якщо переважна більшість може працювати з закордонними колегами тільки через перекладача.

Певною мірою можливе покращання зі станом вивчення англійської мови, як мови міжнародного спілкування відбудеться у зв'язку з прийняттям Верховною Радою України Закону України «Про застосування англійської мови в Україні» [11] у якому перераховані всі сфери застосування англійської мови, а також форми і методи її вивчення.

Якщо ми поверхово проаналізуємо законодавство України, то ми побачимо, що воно в окремих випадках не змінюється протягом останніх десяти років. Бадьорі публікації про те, що законодавство України вже відповідає вимогам Європейського Союзу не відповідають дійсності.

Наприклад, в Україні діє до сьогодні Кодекс України про адміністративні правопорушення, який був прийнятий ще Верховною Радою УРСР у 1984 році [9]. За цей період навіть спроб змінити сам кодекс та перебудувати його відповідно до вимог Європейського Союзу не відбувалось. При цьому в кодексі є досить дивні норми, наприклад, стаття 51 встановлює відповідальність за дрібну крадіжку, і яка настає за викрадення майна на 0,2 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян тобто на 3 гривни 40 копійок [9].

Звичайно, зазначені аспекти не впливають безпосередньо на стан національної безпеки, але приведення законодавства у відповідності до вимог Європейського Союзу має здійснюватися в повному обсязі.

Що стосується технічних та інженерних спеціальностей, то найбільшою проблемою навчання студентів є відсутність зв'язку з практичною діяльністю. Мабуть необхідно укласти відповідні договори про те, щоб студенти технічних спеціальностей вже після другого курсу мали можливість на практиці вивчати ті чи інші технічні та фізичні процеси, а також вносити свої пропозиції щодо їх зміни.

Досить важливою частиною зазначеного процесу є також створення відповідних технологічних лабораторій у вищих навчальних закладах. При цьому зазначені лабораторії мають створюватися не за кошти вищих навчальних закладів, а за кошти тих підприємств, установ та організацій, які в майбутньому матимуть можливість залучати відповідних спеціалістів до своїх підприємств, установ та організацій.

Досить важливу роль у підвищенні рівня національної безпеки має відігравати також OSINT [10]. Це система отримання розвідувальних та інших даних про нові технології, технічні та військові рішення, які розміщуються у відкритих джерелах.

Використання нових систем технологічних рішень у тій чи іншій сфері, розвиток науки та технологій та т. ін. є досить важливим для всіх країн та їх національної безпеки в тому числі і для України. Особливого значення така інформація набуває у системі освіти. Адже студенти з самого початку суспільно-небезпечних наслідків вже будуть мати можливість на практиці використовувати передові технології та наукові дослідження з метою перш за все підвищення свого рівня, а також з метою в майбутньому розробляти і застосовувати нові види озброєнь та захисту у зв'язку з повномасштабною агресією Російської Федерації.

Система OSINT не передбачає використання різноманітних засобів шпигунства та незаконного отримання інформації. Натомість науковці і практики НАТО пропонують створювати відповідні бази даних з усіх напрямів діяльності людей а особливо науковців, які працюють в різних напрямках і роблять відповідні відкриття, чи нові технологічні рішення. Всі ці відкриття і рішення в переважній більшості є у відкритому доступі, адже на сьогодні досить важко закрити ті чи інші канали, через які

відбувається витік інформації. Тому використання такої інформації може допомагати при створенні відповідних засобів оборони та захисту.

Вимагає змін і система військової освіти. Сучасні події, особливо військові дії на Сході та Півдні України показують, що стара підготовка як офіцерського так і сержантського складу має бути перш за все прискорена, а з іншого боку підпорядкована більш практичним напрямам. Заслужовують на увагу останні пропозиції щодо прискорення підготовки як сержантського так і офіцерського складу у Збройних силах України. Крім того досить важливою тезою останнього виступу головнокомандувача Збройних сил України Сирського О. С. те, що треба давати можливість сержантам у прискореному темпі отримувати офіцерські звання.

В цілому, як показують дослідження [12; 13], система забезпечення національної безпеки в Україні вимагає докорінних змін. І в основі зазначених змін має стати відповідна реформа освіти. Працівники державних установ, які забезпечують дотримання відповідних норм стосовно національної безпеки України повинні мати той рівень освіти, який би надавав можливість їм працювати найбільш ефективно [14; 15].

Таким чином як показує цей короткочасний аналіз освіта в Україні має безпосередній вплив на національну безпеку України та її підтримування у відповідному стані.

На основі висвітленого пропонуються наступні висновки:

1. Перебудувати законодавство відповідно до вимог Європейського Союзу не тільки стосовно вищої освіти а й окремих напрям особливо адміністративного права, тому що навіть саме адміністративне право не відповідає вимогам Європейського Союзу.

2. Вирішити питання про активну державну підтримку студентів інженерних спеціальностей та комп'ютерних наук під час навчання їх у вищих навчальних закладах і створити можливість їх практичного навчання вже на 2–3 курсі навчання

3. Розробити систему відбору обдарованих учнів середніх шкіл, розробити систему заохочення їх батьків з метою їх підтримки та в подальшому навчання у вищих навчальних закладах технічного спрямування

4. Створити відповідну систему акумулювання нових даних про наукові та інші дослідження, які проводяться у світі з використанням OSINT та використання інформації, яка отримується як у сфері вивчення та застосування її в передових технологіях, але також

і у сфері освіти з метою сприяння розвитку особливо технічних та інженерних спеціаль- та підвищення рівня навчання студентів, ностей.

Література:

1. Angelina Roliak, Iryna Humeniuk, Nataliia Fedorchuk, Oleksandr Mozolev , and Larysa Chornobai. Role and impact of the US higher education and scientific staff formation on the global cooperation strategies as part of sustainable development SHS Web of Conferences 141, 03014 (2022) MTDE 2022
2. Навчання у США безкоштовно URL: https://osvita.ua/abroad/higher_school/united-states/5309/
3. Гранти на навчання в Україні 2024: що відомо та хто може отримати. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/suspilstvo/20241104-granty-na-navchannya-v-ukrayini-2024-shho-vidomo-ta-hto-mozhe-otrymaty/>
4. Хандусенко Н. У 2024 році кількість ІТ-вступників зменшилась на понад 10 000. Кібербезпека набирає популярності серед студентів. URL: <https://dev.ua/news/u-2024-rotsi-vstupnykiv-ponad-10-000-it-pershokursnykiv-1728286863#:~:text=%D0%A3%202024%20%D1%80%D0%BE%D1%86%D1%96%206711%20%D1%81%D1%82%D1%83%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%96%D0%B2,%D1%81%D0%BF%D0%B5%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C%2C%20%D0%B7%20%D0%BD%D0%B8%D1%85%202141%20%D0%B1%D1%8E%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA.>
5. 15 років до освітньої катастрофи. Більшість українських ЗВО застрягли в радянській парадигмі освіти і не здатні якісно підготувати молодих професіоналів. Що з цим робити? Круглий стіл від Forbes Ukraine URL: <https://forbes.ua/inside/15-rokiv-do-osvitnoi-katastrofi-bilshist-ukrainskikh-zvo-zastryagli-v-radyanskiy-paradigmi-osviti-i-ne-zdatni-yakisno-pidgotuvati-molodikh-profesionaliv-shcho-iz-tsim-robiti-krugliy-stil-vid-forbes-uk-11122024-25237>
6. Запотічна Р., Посохова А. Особливості навчання іноземної мов здобувачів вищої освіти економічних спеціальностей немовних закладів вищої освіти. Актуальні проблеми навчання іноземних мов для спеціальних цілей: Збірник наукових статей. Львів: ЛьвДУВС, 2020. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/3782>
7. Павлюк Х. Т. Економічна термінологія в англійській мові. *Закарпатські філологічні студії*. 2022. Вип. 25. № 2. С. 27–31. DOI: <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.25.2.5>.
8. Кондратюк М. Вивчення англійської мови в Україні Закон України від 4 червня 2024 року № 3760-IX Відомості Верховної Ради (ВВР), 2024, № 38, ст. 243
9. Кодекс України про адміністративні правопорушення. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
10. Open Source Intelligence (OSINT) Capability RFI – ACT- SACT- 22- 59 URL: https://www.act.nato.int/wp-content/uploads/2023/05/rfi022059_qala.pdf
11. Про застосування англійської мови в Україні Закон України від 4 червня 2024 року № 3760-IX Відомості Верховної Ради (ВВР), 2024, № 38, ст. 243
12. Ізбаш К. С., Деревянкін С. Л., Національна безпека України в умовах воєнного стану. *Південно-український правничий часопис*. 1, 2024 URL: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2024/1/36.pdf>
13. Лобко В. В. Сучасний стан та проблеми правового забезпечення національної безпеки в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 6. 2022 URL: http://apnl.dnu.in.ua/6_2022/5.pdf
14. Лисецький Ю. М., Павленко Д. Г., Семенюк Ю. В. національна безпека України: організаційно-правові аспекти. *Вчені записки ТНУ імені Вернадського Серія Державне управління*. Том 32 (71) № 4 2021 URL: https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/4_2021/20.pdf
15. Ключко О. Семенець-Орлова І. Національна безпека: український вимір. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Політичні науки і публічне управління* Вип. 2 (62) 2022.
16. Панфілов О. Ю. Савченко О. О. Education as a factor to support the national security of the state. *Вісник Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого*. № 1 (48) 2021.

Дата надходження статті: 30.09.2025

Дата прийняття статті: 24.10.2025

Опубліковано: 04.12.2025

УДК 658:005.95

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2025.3.2>**Наталія МАРИЧ**

старший викладач ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», pi_buh@ukr.net
ORCID: 0000-0003-1697-4320

Любов КВАСНІЙ

кандидат економічних наук, доцент Львівського інституту ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», lg_k@ukr.net
ORCID: 0000-0003-3054-0158

Святослав КОСТЮК

здобувач третього (наукового) рівня вищої освіти ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

ПРАВОВІ ОСНОВИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ВУГІЛЬНИХ ГРОМАД В УКРАЇНІ

У статті розглянуто правові основи трансформації вугільних громад України в контексті реалізації політики справедливого переходу та європейської інтеграції. Визначено ключові проблеми правового регулювання, серед яких – фрагментарність нормативно-правової бази, відсутність єдиного законодавчого підходу до ліквідації вугільних підприємств, захисту прав працівників та соціального забезпечення населення, а також недостатнє врахування екологічних наслідків закриття шахт. Проаналізовано чинні законодавчі та програмні документи, що регламентують реформування енергетичного сектору та розвиток територіальних громад, зокрема у контексті виконання Україною міжнародних зобов'язань у сфері декарбонізації та кліматичної політики.

Особлива увага приділена соціально-економічним ризикам трансформації – зростанню безробіття, загостренню демографічних проблем та посиленню депресивності регіонів – які потребують створення ефективних правових механізмів підтримки працівників та стимулювання альтернативної економічної діяльності. Обґрунтовано необхідність формування комплексного законодавчого підходу, що включатиме правові гарантії соціального захисту, розвиток нових інституційних форм співпраці держави та громад, а також інтеграцію екологічних стандартів у процес трансформації.

Зроблено висновок, що побудова цілісної правової основи трансформації вугільних громад є передумовою успішної реалізації стратегії сталого розвитку регіонів, забезпечення енергетичної безпеки та виконання європейських стандартів справедливого переходу.

Ключові слова: трансформація вугільних громад, справедливий перехід, правове регулювання, соціальний захист, екологічна безпека, сталий розвиток.

Natalia Marych, Lyubov Kvasnii, Sviatoslav Kostiyk. LEGAL BASES OF TRANSFORMATION OF COAL COMMUNITIES IN UKRAINE

The article examines the legal foundations of coal community transformation in Ukraine in the context of implementing the Just Transition policy and European integration. The key problems of legal regulation are identified, including the fragmented nature of the regulatory framework, the lack of a unified legislative approach to the closure of coal enterprises, the protection of workers' rights and social security, as well as insufficient consideration of the environmental consequences of mine liquidation. Current legislative and program documents regulating the reform of the energy sector and the development of territorial communities are analyzed, particularly in the context of Ukraine's international commitments in the field of decarbonization and climate policy.

Special attention is paid to the socio-economic risks of transformation – rising unemployment, worsening demographic challenges, and increasing regional depression – which require the establishment of effective legal mechanisms to support workers and stimulate alternative economic activities. The necessity of developing a comprehensive legislative approach is substantiated, including legal guarantees of social protection, the development of new institutional forms of cooperation between the state and local communities, as well as the integration of environmental standards into the transformation process.

It is concluded that building a coherent legal framework for the transformation of coal communities is a prerequisite for the successful implementation of regional sustainable development strategies, ensuring energy security, and fulfilling European standards of a Just Transition.

Key words: coal community transformation, Just Transition, legal regulation, social protection, environmental safety, sustainable development.

Постановка проблеми. Україна перебуває у процесі масштабної трансформації вугільних регіонів, що зумовлено як внутрішніми

соціально-економічними викликами, так і зовнішніми зобов'язаннями держави у сфері європейської інтеграції, енергетичної безпеки

та кліматичної політики [7; 8]. Вугледобувна галузь протягом десятиліть була стратегічною основою економіки низки регіонів, однак сучасні реалії – зниження рентабельності шахт, екологічні ризики, висока собівартість видобутку та вичерпання запасів – вимагають перегляду підходів до її функціонування.

Проблема полягає у відсутності комплексного та узгодженого правового механізму трансформації вугільних громад, що забезпечував би справедливий перехід (Just Transition), гарантії соціального захисту працівників, створення нових економічних можливостей, а також правові гарантії екологічної безпеки [7; 8]. Незважаючи на наявність окремих законодавчих актів та урядових програм, правове регулювання процесів ліквідації шахт, перепрофілювання підприємств та розвитку територій залишається фрагментарним і суперечливим.

Важливою проблемою є також дисбаланс між потребою у швидкому згортанні нерентабельних вугільних підприємств і недостатньою підготовкою інституційних та правових інструментів для відновлення економічної активності на місцях. Це породжує соціальні ризики – зростання безробіття, міграцію населення, погіршення інфраструктури та поглиблення депресивності регіонів.

Таким чином, необхідним є формування цілісної правової бази трансформації вугільних громад, яка б відповідала європейським підходам до справедливого переходу, враховувала соціально-економічні та екологічні аспекти, а також визначала механізми координації між державними органами, органами місцевого самоврядування та міжнародними партнерами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання трансформації вугільних громад в Україні протягом останніх років висвітлюють в своїх наукових дослідженнях вітчизняні і зарубіжні вчені. Вовк О. О., Рабош І. О., Харченко Р. Ф., Кукуяшний Е. В. акцентують увагу на перспективах та викликах справедливої трансформації вугільних регіонів України [1]. Волощанська А.В., Квасній Л.Г. обґрунтовують доцільність трансформації промислового сектора України в умовах подолання індустріалізації [2]. Заблодська І. В., Рогозян Ю. С. аналізують світовий досвід та правовий аспект справедливої трансформації вугільних регіонів [3; 4]. Вугільні громади як території з особливими умовами для розвитку були в центрі уваги наукових досліджень Снігової О.Ю. [5; 6]. У процесі структурної перебудови економіки вугільних громад та подолання проблем у різних сферах їх розвитку, на

засадах справедливої трансформації, як українські, так і європейські науковці досліджують можливості використання європейського досвіду [3-5; 9-10]. При цьому акцентується увага на специфіці реалізації політики справедливої трансформації вугільних територій, а також на визначенні ресурсного, інвестиційного й підприємницького потенціалу диверсифікації їх економічної структури [6; 11]. Проте питання правових основ трансформації вугільних громад в Україні потребують подальшого дослідження і удосконалення.

Мета статті полягає у дослідженні правових засад трансформації вугільних громад в Україні, аналізі нормативно-правових актів, що регламентують процес справедливої трансформації, а також у визначенні ключових проблем та перспектив удосконалення правового забезпечення цього процесу з урахуванням європейського досвіду та національних особливостей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Трансформація вугільних громад в Україні є складним і багаторівневим процесом, що передбачає не лише економічну перебудову, але й формування належних правових механізмів, які б забезпечували справедливий перехід та сталий розвиток територій. У зв'язку з глобальними тенденціями «зеленої» енергетики, міжнародними зобов'язаннями України у сфері скорочення викидів парникових газів та зменшення залежності від викопного палива, питання трансформації вугільних регіонів набуває особливої актуальності.

Правову основу для таких змін формують як національне законодавство, так і міжнародні угоди, ратифіковані Україною. Зокрема, важливу роль відіграють:

- Конституція України, яка гарантує право громадян на безпечне довкілля та соціальний захист у разі структурних змін в економіці;
- Закон України «Про ринок електричної енергії» (2017 р.), що визначає стратегічні напрями переходу на відновлювані джерела енергії та поступове виведення з експлуатації вугільних потужностей;
- Кодекс законів про працю України та Закон «Про зайнятість населення», які регулюють питання соціального захисту, перекваліфікації та працевлаштування вивільнених працівників шахт.

Таблиця 1 показує, що правове поле трансформації вугільних громад поєднує національні, регіональні та міжнародні інструменти, які взаємодіють між собою.

Важливо підкреслити роль міжнародних документів. Зокрема, Угода про асоціацію

Таблиця 1

Правові акти та їх роль у трансформації вугільних громад України

№	Нормативно-правовий акт	Зміст та основні положення	Значення для вугільних громад
1	Конституція України (1996 р.)	Статті 43, 45, 50 гарантують право на працю, соціальний захист та безпечне довкілля.	Є базою для формування законодавства про соціальні гарантії та екологічну безпеку.
2	Закон України «Про ринок електричної енергії» (2017 р.)	Передбачає розвиток відновлюваних джерел енергії та поступове зменшення використання вугілля.	Стимулює перехід громад до «зеленої» економіки, створює передумови для закриття шахт.
3	Кодекс законів про працю України та Закон «Про зайнятість населення»	Визначають механізми соціального захисту, перекваліфікації та працевлаштування працівників.	Захищають права шахтарів і працівників допоміжних галузей у разі втрати роботи.
4	Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» (1991 р.)	Регламентує заходи екологічної безпеки, ліквідацію наслідків промислової діяльності.	Спрямований на відновлення екологічної рівноваги у вугільних регіонах.
5	Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 рр.	Включає завдання з диверсифікації економіки та підтримки поствугільних громад.	Дає змогу залучати державні й міжнародні кошти для трансформаційних проєктів.
6	Проект Закону України «Про справедливу трансформацію вугільних регіонів»	Передбачає створення фонду трансформації, підтримку нових виробництв, гарантії для громад.	Може стати основним спеціалізованим законом для врегулювання процесу.
7	Угода про асоціацію між Україною та ЄС (2014 р.)	Зобов'язує Україну гармонізувати енергетичну та екологічну політику з нормами ЄС.	Забезпечує доступ до фінансових та технічних ресурсів ЄС для «зелених» проєктів.
8	Міжнародна ініціатива «Партнерство заради справедливої трансформації» (Just Transition Platform)	Інструмент ЄС для підтримки країн у відмові від вугілля через гранти та інвестиції.	Дозволяє українським громадам отримати зовнішнє фінансування та експертну допомогу.

між Україною та ЄС передбачає імплементацію європейських стандартів у сфері довкілля та енергетики. Крім того, ініціатива «Партнерство заради справедливої трансформації» (Just Transition Fund) спрямована на підтримку

українських громад у процесі переходу до низьковуглецевої економіки.

Нами проведено SWOT-аналіз правових основ трансформації вугільних громад України (табл. 2).

Таблиця 2

SWOT-аналіз правових основ трансформації вугільних громад України

Сильні сторони (Strengths)	Слабкі сторони (Weaknesses)
- Конституційні гарантії права на працю, соціальний захист і безпечне довкілля.	- Відсутність спеціалізованого закону, який би комплексно регулював «справедливу трансформацію».
- Наявність державних стратегій і програм регіонального розвитку (2021–2027 рр.).	- Фрагментарність законодавчої бази, дублювання функцій різних органів влади.
- Орієнтація на європейські стандарти та імплементацію норм ЄС.	- Недостатня прозорість механізмів фінансування трансформації.
- Можливість залучення міжнародної технічної допомоги (ЄС, Світовий банк, ПРООН).	- Слабка координація між центральними органами влади та місцевим самоврядуванням.
Можливості (Opportunities)	Загрози (Threats)
- Прийняття спеціального закону «Про справедливу трансформацію вугільних регіонів».	- Соціальна напруга в громадах через скорочення робочих місць.
- Створення фондів підтримки поствугільних територій (державних і міжнародних).	- Затримка фінансування та недостатність інвестицій у нові проєкти.
- Розвиток відновлюваної енергетики та «зеленої» економіки.	- Корупційні ризики у використанні коштів та реалізації програм.
- Розширення можливостей для перекваліфікації шахтарів та розвитку малого бізнесу.	- Невідповідність українського законодавства окремим нормам європейського права.
- Залучення міжнародних партнерів у межах Just Transition Platform.	- Негативні екологічні наслідки від закриття шахт у разі відсутності контролю.

Джерело: складено на основі [11; 12].

На рівні місцевого самоврядування трансформація вугільних громад здійснюється через інструменти децентралізації. Органи місцевої влади отримали ширші повноваження щодо розпорядження ресурсами, планування територіального розвитку та залучення інвестицій. Однак ефективність цих процесів значною мірою залежить від якості нормативно-правового забезпечення, прозорості процедур та реальної фінансової підтримки.

Таким чином, правові основи трансформації вугільних громад в Україні закладають фундамент для збалансованого розвитку територій, орієнтованого на захист соціальних прав населення, збереження довкілля та інтеграцію у європейський простір. Правові механізми трансформації вугільних громад повинні охоплювати такі напрями:

- Соціальний захист населення – гарантії для працівників, які втрачають роботу внаслідок закриття шахт, включаючи перекваліфікацію та нові робочі місця.

- Екологічна безпека – ліквідація екологічних наслідків вугільного видобутку (затоплені шахти, забруднення вод, деградація ґрунтів).

- Фінансово-інвестиційні механізми – створення спеціальних фондів розвитку, податкових стимулів та пільгових кредитів для бізнесу в поствугільних громадах.

- Інституційна підтримка – чітке визначення ролі державних органів, місцевого самоврядування, міжнародних партнерів і громадських організацій у процесі трансформації.

Перспективи удосконалення правового забезпечення трансформації вугільних громад в Україні передбачають:

- гармонізацію національного законодавства з європейськими стандартами у сфері справедливої трансформації, сталого розвитку та захисту прав громад;

- розробку комплексного закону про справедливую трансформацію вугільних регіонів, який би визначав правові механізми економічної диверсифікації, соціального захисту працівників та екологічної реабілітації територій;

- удосконалення процедур стратегічного планування на місцевому рівні через запровадження правових інструментів участі громадськості (електронні консультації, громадські слухання, бюджети участі);

- посилення гарантій соціальної безпеки для працівників вугільної галузі, включно з перепідготовкою, створенням нових робочих місць і правовими механізмами підтримки підприємництва;

- інтеграцію фінансових і правових інструментів ЄС (фонди справедливої трансформа-

ції, програми регіонального розвитку) у національну систему правового регулювання;

- зміцнення інституційної спроможності органів місцевого самоврядування шляхом чіткого нормативного визначення їх повноважень у сфері трансформації.

У найближчій перспективі для забезпечення ефективної трансформації вугільних громад доцільно:

- Прийняти спеціальний закон «Про справедливу трансформацію вугільних регіонів», який комплексно врегулює соціальні, економічні та екологічні аспекти, визначить джерела фінансування й відповідальність органів влади.

- Запровадити прозорі фінансово-інвестиційні механізми, включаючи спеціальні фонди та податкові стимули для бізнесу у поствугільних територіях.

- Посилити роль місцевого самоврядування у розробці та реалізації програм трансформації, надати громадам більше повноважень у розподілі ресурсів.

- Розширити програми перекваліфікації та створення нових робочих місць, зокрема у сферах відновлюваної енергетики, логістики, агропереробки та ІТ.

- Забезпечити екологічну безпеку шляхом рекультивациі земель, ліквідації наслідків закритих шахт та впровадження систем моніторингу стану довкілля.

- Активно залучати міжнародних партнерів (ЄС, Світовий банк, ПРООН) для фінансування та експертної підтримки трансформаційних проєктів.

Такі кроки дозволять сформулювати ефективну правову базу, яка забезпечить баланс між економічними, соціальними та екологічними аспектами розвитку вугільних громад. З іншого боку вважаємо, що існує потреба в удосконаленні законодавчої бази, зокрема у прийнятті спеціального закону про справедливу трансформацію, який би чітко визначив механізми фінансування, відповідальність органів влади та гарантії для громад.

Висновки із дослідження і подальші перспективи в цьому напрямку. Проведене дослідження показало, що трансформація вугільних громад України є багатовимірним процесом, який поєднує правові, соціальні, економічні та екологічні аспекти. Сучасна нормативно-правова база закладає фундамент для реалізації переходу до «зеленої» економіки та сталого розвитку, проте залишається фрагментарною і недостатньо скоординованою.

Правові основи трансформації спираються на Конституцію України, закони у сфері

енергетики, зайнятості та охорони довкілля, а також державні та регіональні стратегії розвитку. Важливу роль відіграє європейський вектор інтеграції, зокрема імплементація норм Угоди про асоціацію з ЄС та залучення до ініціативи Just Transition Platform, що відкриває доступ до міжнародної фінансової та технічної підтримки. Сильними сторонами правового поля є конституційні гарантії прав громадян та орієнтація на європейські стандарти. Водночас слабкими місцями є відсутність спеціалізованого закону про справедливую трансформацію, фрагментарність законодавства та недостатня координація між органами влади.

Можливості трансформації полягають у створенні фондів підтримки, розвитку відновлюваної енергетики та перекваліфікації працівників, тоді як загрози пов'язані з ризиком соціальної напруги, браком інвестицій і екологічними наслідками закриття шахт.

Отже, трансформація вугільних громад в Україні має стати не лише викликом, а й шансом для модернізації економіки, розвитку людського потенціалу та інтеграції у європейський простір. Її успішність значною мірою залежатиме від політичної волі, правової визначеності та здатності держави й громад ефективно використовувати надані можливості.

Література:

1. Вовк О. О., Рабош І. О., Харченко Р. Ф., Кукуяшний Е. В. Перспективи та виклики справедливої трансформації вугільних регіонів України. *Енергетика: економіка, технології, екологія*. 2021. № 2. С. 59–72. DOI: <https://doi.org/10.20535/1813-5420.2.2021.247379>
2. Волошанська А. В., Квасній Л. Г. Трансформація промислового сектора України в умовах подолання індустріалізації. *ACADEMY REVIEW*. 2025. №1. Випуск (62). С. 175–192.
3. Енергетична стратегія України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність», затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18.08.2017 № 605-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/file/text/58/f469391n10.pdf>
4. Заблудська І. В., Рогозян Ю. С. Справедлива трансформація вугільних регіонів: світовий досвід та правовий аспект. *Економіка та право*. 2020. № 2(57). С. 14–31. DOI: <https://doi.org/10.15407/econlaw>
5. Снігова О. Справедлива трансформація і вугільна промисловість: європейські тренди та українські реалії. *Дзеркало тижня*: сайт. URL: <https://zn.ua/ukr/energetics/spravedлива-transformatsija-ivuhilna-promislovist-jeuropejski-trendi-ta-ukrajinski-realiji.html>
6. Снігова О. Ю. Вугільні громади як території з особливими умовами для розвитку: створення точок зростання в процесі декарбонізації. *Регіональна економіка*. 2024. №4. С. 30–39.
7. Постанова КМУ № 1024 від 22.09.2021 «Про схвалення Концепції Державної цільової програми справедливої трансформації вугільних регіонів України до 2030 р.». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1024-2021-%D0%BF>
8. Постанова КМУ № 711 від 18.06.2025 «Про затвердження Державної цільової програми справедливої трансформації вугільних регіонів України». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/kp250711>
9. Reitzenstein A., Popp R., Oei P. Y., Brauers H., Stognief N., Kemfert C., Kurwan J., Wehnert T. Structural change in coal regions as a process of economic and social-ecological transition – Lessons learnt from structural change processes in Germany. Berlin: German Environment Agency, 2021. 53 s. URL: <https://www.umweltbundesamt.de/sites/default/files/medien/1410/publikationen>
10. Churski P., Perda R., Burchardt M. Czasoprzeżrzenia analiza zmian lokalnego rynku pracy podregionu konińskiego w konsekwencji sprawiedliwej transformacji. Pozna-Konin, 2021. 136 s. URL: https://wgseigp.amu.edu.pl/_data/assets/pdf_file/0019/225091/EKSPERTYZA-Czasoprzeżrzenia-analiza-zmian-LRPpodregionu-koninskiego.pdf
11. Just transition of coal regions in Poland. Impulses, contexts, strategic recommendations / Ed. A. Drobnia. Katowice: Wydawnictwo uniwersytetu ekonomicznego w Katowicach, 2022. 252 s. DOI: <https://doi.org/10.22367/uekat.9788378758785>
12. UA-Energy (2024). Новини про правове наближення та співпрацю з GIZ щодо процедур закриття шахт. URL: <https://ua-energy.org/uk/posts/transformatsiia-vuhilnykh-rehioniv-minenerhokhoche-rozshyryty-spivpratsiu-z-giz>

Дата надходження статті: 28.09.2025

Дата прийняття статті: 24.10.2025

Опубліковано: 04.12.2025

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2025.3.3>**Лідія МАРУСЯК**кандидат юридичних наук, доцент кафедри права ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», lidabat@ukr.net

ORCID: 0000-0001-9268-7580

ЮРИДИЧНІ ФАКТИ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

У статті досліджуються концепції та основні теоретико-прикладні вчення про юридичні процесуальні факти у цивільному процесі. Визначається вплив процесуальних юридичних фактів на динаміку цивільних процесуальних відносин. Встановлено, що передумовами виникнення цивільних процесуальних правовідносин є обставини процесуально-правового характеру (юридичні факти), які необхідні для реалізації права на звернення до суду за захистом порушеного або оспорюваного суб'єктивного матеріального права чи охоронюваного законом інтересу. Доводиться, що юридичні факти як одна з первинних категорій правового регулювання, правозастосування та юридичної діяльності, дозволяють оцінити систему правосуддя у цивільних справах, її ефективність та реальність здійснення судового захисту та судової влади, оцінити роль суду у формуванні єдиного правового простору. На сучасному етапі розвитку цивільного судочинства потрібен новий підхід до розуміння юридичних процесуальних фактів, що включає аналіз раніше проведених досліджень, оцінку поточного стану юридичних процесуальних фактів у науці та практиці. Встановлено, що під юридичними фактами в цивільному процесуальному праві прийнято розуміти передбачені процесуальними нормами певні життєві обставини, з якими пов'язується виникнення, зміна або припинення цивільних процесуальних правовідносин. Юридичні факти у цивільному судочинстві можна визначити як дію чи подію, реалізовані у межах суворо визначених судових процедур, спрямовані на створення системи правових гарантій на усіх етапах розвитку процесуальних відносин для забезпечення правильного і своєчасного розгляду справи. Наголошується на тому, що процесуальні юридичні факти слугують забезпеченню результативності правозастосовної діяльності з примусового здійснення прав і законних інтересів суб'єктів цивільних правовідносин, гарантуванню учасникам процесу комплексу необхідних правочинів, законність, об'єктивність судового розгляду, забезпечення належного рівня правової захищеності особи, що становить сутність цивільної процесуальної форми.

Ключові слова: юридичний факт, процесуальний юридичний факт, процесуальні відносини, судочинство, цивільний процес, життєві обставини, дія, подія.

Lidiia Marusyak. LEGAL FACTS IN CIVIL PROCEEDINGS

The article examines the concepts and basic theoretical and applied teachings about legal procedural facts in civil proceedings. The impact of procedural legal facts on the dynamics of civil procedural relations is determined. It is established that the prerequisites for the emergence of civil procedural legal relations are procedural and legal circumstances (legal facts) that are necessary for the exercise of the right to apply to court for the protection of a violated or contested subjective material right or an interest protected by law. It is proven that legal facts, as one of the primary categories of legal regulation, law enforcement and legal activity, allow to evaluate the justice system in civil cases, its effectiveness and the reality of judicial protection and judicial power; to evaluate the role of the court in the formation of a unified legal space. At the current stage of the development of civil justice, a new approach to the understanding of legal procedural facts is needed, which includes an analysis of previously conducted research, an assessment of the current state of legal procedural facts in science and practice. It has been established that under legal facts in civil procedural law it is accepted to understand certain life circumstances provided by procedural norms, which are connected with the emergence, change or termination of civil procedural legal relations. Legal facts in civil proceedings can be defined as an action or event implemented within strictly defined court procedures aimed at creating a system of legal guarantees at all stages of the development of procedural relations to ensure correct and timely consideration of the case. It is emphasized that procedural legal facts serve to ensure the effectiveness of law enforcement activities for the forced exercise of the rights and legitimate interests of subjects of civil legal relations, to guarantee to the participants in the process a set of necessary transactions, legality, objectivity of the trial, to ensure the appropriate level of legal protection of the person, which constitutes the essence of the civil procedural form.

Key words: legal fact, procedural legal fact, procedural relations, judicial proceedings, civil process, life circumstances, action, event.

Актуальність теми. У різні періоди розвитку держави заходи, що забезпечують надійний захист прав громадян та організацій, можуть бути ефективними лише за ефективно діючої судової системи. Суспільні відносини, що виникають між судом та іншими учасниками процесу під час відправлення правосуддя, прийнято називати процесуальними.

Суспільні відносини, що виникли внаслідок впливу на них норм цивільного процесуального права та спрямовані на захист і охорону суб'єктивних прав та інтересів певних членів суспільства, що здійснюються спеціально уповноваженим органом державної влади – судом, є цивільно-процесуальними [3, с. 32]. Витоки цивілістичного процесу сягають часів

римського приватного права, який історично розвинувся як форма цивілізованого вирішення конфліктів, що виникають у суспільстві. Адже, як відмічається у юридичній літературі, у цивільному процесуальному праві відбито чимало важливих аксіологічних положень, які є своєрідним вираженням соціальної цінності права, результатом тривалого історичного поступу загальнолюдської та правової культури [1, с. 69].

Передумовами виникнення цивільних процесуальних правовідносин є обставини процесуально-правового характеру (юридичні факти), які необхідні для реалізації права на звернення до суду за захистом порушеного або оспорюваного суб'єктивного матеріального права чи охоронюваного законом інтересу [12, с. 184]. Тобто, юридичними фактами стають обставини, з наявністю чи відсутністю яких законодавець заздалегідь пов'язує виникнення, зміну і припинення певних правовідносин, які за своєю значимістю набувають юридичного характеру.

Юридичні факти, що породжують цивільні процесуальні правовідносини, існують, в основному, у вигляді процесуальної дії (пред'явлення позовної заяви, яка відповідає вимогам статті 175 ЦПК у справах позовного провадження [11]; заяви у справах наказного (ст. 163 ЦПК) [11] і окремого провадження (ст. 19 ЦПК) [11], відмова від позову, мирова угода сторін і ін.).

Отже, динаміку процесуальних відносин визначає юридичний факт, який стає основою виникнення певного юридичного складу у рамках суворо визначених процесуальних стадій.

Інтерес до юридичних фактів у цивільному процесуальному праві пояснюється особливостями застосування процесуальних норм, які забезпечують реалізацію цивільних прав та обов'язків учасників матеріальних цивільних правовідносин. Як слушно зауважує таджицький вчений Самад Болтуєв (Хучанд, Таджикистан), юридичні факти дозволяють оцінити систему правосуддя у цивільних справах, її ефективність та реальність здійснення судового захисту та судової влади, внести пропозиції щодо забезпечення дії практичних механізмів судової влади, оцінити роль суду у формуванні єдиного правового простору. Юридичні факти як одна з первинних категорій правового регулювання, правозастосування та юридичної діяльності відіграють тут значну роль [1, с. 70].

Правова природа юридичних фактів та вивчення інших проблем, пов'язаних із характеристикою юридичних фактів, ста-

вала предметом наукових розвідок, зокрема, таких вітчизняних вчених, як В. А. Андронов, А. Г. Баландін, В. С. Венедіктов, О. В. Гетманцев, В. В. Гордєєв, Г. В. Кикоть, А. В. Коструба, Р. А. Майданик, І. В. Спасибо-Фатєєва, Є. О. Харитонов, Я. М. Шевченко, М. В. Яроцька, В. Л. Яроцький та ін.

Зважаючи на розвиток суспільних відносин та ускладнення міжгалузевих зв'язків, що застосовуються для правового регулювання суспільних відносин, що обумовлює наявність різних точок зору щодо правової природи юридичних фактів у цивільному судочинстві, тема не втрачає своєї актуальності. На сучасному етапі розвитку цивільного судочинства потрібен новий підхід до розуміння юридичних процесуальних фактів, що включає аналіз раніше проведених досліджень, оцінку поточного стану юридичних процесуальних фактів у науці та практиці.

Метою статті є дослідження концепції та основних теоретико-прикладних вчень про юридичні процесуальні факти у цивільному судочинстві.

Виклад основного матеріалу. У доктрині є усталеним правилом розгляд юридичного факту як події чи дії, що тягне за собою виникнення, зміну, припинення правовідносин. Так, В. Копейчиков дає визначення юридичних фактів як конкретних життєвих обставин, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення правових відносин [6, с. 193]. Схожу думку висловлює Г. Чувакова, яка під юридичним фактом розуміє життєві обставини, що становлять основу руху норм права, результатом чого є настання певних наслідків [13, с. 106].

Поряд з тим, в українській юридичній літературі висловлюються й інші думки щодо визначення юридичного факту. Наприклад, П. Рабінович тлумачить юридичний факт як передбачену гіпотезою правової норми або ж зумовлену конкретно-історичними принципами об'єктивного юридичного права конкретну обставину, з настанням якої виникають, змінюються або припиняються правові відносини [8, с. 159].

Як слушно зауважує А. Завальний, дефініції юридичного факту ілюструють термінологічну багатоманітність визначення матеріальної складової: це і «обставини», «обставини, вчинки, стани», «фактичні обставини», «життєві обставини», «конкретні обставини», «конкретні життєві обставини», «обставини або життєві факти», «життєві факти», «конкретні життєві факти», «конкретні життєві ситуації», «явища реальної дійсності», «життєві факти певного виду

або комплекс таких фактів», «події й дії» [5, с. 27]. Узагальнюючи ознаки юридичного факту та доктринальні підходи до його дефініції, А. Завальний вважає можливим визначити юридичний факт наступним чином: юридичний факт – це конкретна соціальна ситуація або не існуюча соціальна ситуація або припущення стосовно неї, що має значення для суб'єктів права в зв'язку з реалізацією їх суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, властивості якої описані у тексті нормативно-правового акту як знання про умови, що викликають будь-які юридичні наслідки (в тому числі виникнення, існування, призупинення, зміну, припинення або відновлення правовідносин) [4, с. 231–232].

Юридичні факти є обставинами конкретними, індивідуальними, що існують у певній точці часу і простору, а також певним чином об'єктивовані зовні й характеризують наявність або відсутність певних явищ матеріального світу. Крім цього, вони прямо або непрямо передбачені нормами права, зафіксовані в установленій законодавством процедурно-процесуальній формі, тягнуть передбачені законом правові наслідки [10, с. 7].

Варто погодитись із думкою М. Пленюк та А. Коструби, що «у процесі правового регулювання суспільних відносин юридичні факти відіграють свою службову роль. Вони наповнюють сформовану модель поведінки осіб реальним змістом. Як результат, формуються правові відносини, які є юридичною формою існування суспільних відносин. Юридичний факт є тією лінзою, заломлюючись через яку абстрактний, юридичний припис отримує застосування в конкретній ситуації» [7, с. 76].

Юридичні факти, як основа виникнення, зміни, припинення правовідносин, існують у площині певних галузей права. Разом з тим, будучи основою перетворення правовідносин певної галузі права, юридичний факт, залишаючись незмінним залежно від специфіки регульованих відносин, може мати різні правові наслідки, в тому числі у матеріальних чи процесуальних галузях права. Формалізм процесуальних відносин позначається і на особливості юридичних фактів у процесуальних галузях права, що характеризуються наявністю суворо визначеної системи юридичних фактів, здатних вплинути на розвиток процесуальних правовідносин.

Складність дослідження такого правового явища як «процесуальні юридичні факти» обумовлюється спорідненістю цих юридичних фактів з цивільно-правовими юридичними фактами, а тому з впевненістю можна говорити, що юридичні факти в цивільному

праві є базисом для реалізації процесуальних юридичних фактів [9, с. 536].

Юридичні факти та процесуальні юридичні факти взаємопов'язані між собою. Це проявляється в тому, що юридичний факт у матеріально-правових відносинах нерідко стає підставою для процедурних наслідків. Так, О. Грабовська, досліджуючи сутність цивільного процесуального доказування, підтримує наукову позицію про те, що серед сукупності фактів та обставин, які становлять предмет доказування у цивільному процесі, факти та обставини матеріально-правового характеру є основоположними [2, с. 20–21]. Вченою встановлено, що саме норми матеріального права, що підлягають застосуванню для кваліфікації певних правовідносин, сприяють суду: 1) у встановленні кола суб'єктів; 2) визначенні сукупності обов'язкових доказів; 3) реалізації вимог закону про належність, допустимість, достовірність і достатність доказів тощо. Факти та обставини процесуально-правового характеру – це факти та обставини, необхідність у доказуванні та встановленні яких може виникати як до, так і після відкриття провадження у справі (зокрема факти та обставини, які обґрунтовують вжиття судом заходів щодо забезпечення доказів чи позову до відкриття провадження у справі) [2, с. 20–21]. Процесуальні юридичні факти, в свою чергу, будучи динамічною основою судового процесу, не тільки задають поступальний рух судочинства, а й впливають тим самим на захист прав у сфері матеріально-правових відносин.

Значення процесуальних юридичних фактів для науки визначається такими їх функціями, як виникнення та регулювання відносин у рамках судового процесу, формування позиції у процесуальних документах, перетворення правовідносин.

Під юридичними фактами в цивільному процесуальному праві прийнято розуміти передбачені процесуальними нормами певні життєві обставини, з якими пов'язується виникнення, зміна або припинення цивільних процесуальних правовідносин [9, с. 536].

Процесуальні юридичні факти слугують забезпеченню результативності правозастосовної діяльності з примусового здійснення прав і законних інтересів суб'єктів цивільних правовідносин, гарантуванню учасникам процесу комплексу необхідних правочинів, законність, об'єктивність судового розгляду, забезпечення належного рівня правової захищеності особи, що становить сутність цивільної процесуальної форми.

Юридичні процесуальні факти мають конкретний характер. Для виникнення цивіль-

них процесуальних правовідносин у кожній окремій справі вони індивідуальні і є проявом норми цивільного процесуального права та цивільної процесуальної правоздатності стосовно конкретної, чітко визначеної життєвої ситуації [12, с. 189]. При цьому процесуальний факт повинен відповідати встановленим у нормі процесуального права вимогам, умовам та ознакам.

О. Єфімов до юридичних фактів цивільних процесуальних правовідносин відносить:

- дії суду чи інших учасників процесу, вчинені у певній послідовності, встановленій цивільним процесуальним законодавством. Наприклад, постановлення судом ухвали про відкриття провадження у цивільній справі за позовом певної особи є підставою виникнення між цією особою та судом відносин за схемою позивач – суд. Ухвала суду про призначення судової експертизи є підставою виникнення відносин між судом та відповідним фахівцем, як експертом, з наданням йому певних прав та обов'язків у межах відповідного судового процесу;

- процесуальна бездіяльність – невиконання процесуальних обов'язків суб'єктами цивільних процесуальних правовідносин. Процесуальна бездіяльність сама не породжує процесуальне правовідношення, а є підставою для вчинення дій учасниками процесу. Відповідно до статті 94 ЦПК України належно викликаний свідок, який без поважних причин не з'явився в судові засідання або не повідомив про причини неявки, може бути підданий приводу через органи внутрішніх справ з відшкодуванням у дохід держави витрат на його здійснення. Таким чином, сам факт неявки свідка, викликаного судом, не є передумовою виникнення цивільних процесуальних правовідносин, але є підставою постановлення судом ухвали про примусовий привід такого свідка через органи внутрішніх справ. Постановлення такої ухвали є правом, а не обов'язком суду, але у разі її постановлення виникають цивільні процесуальні правовідносини між свідком та судом;

- події, які теж самі по собі не породжують процесуальне правовідношення, а є підставою для вчинення дій учасниками процесу. Наприклад, відповідно до статті 201 ЦПК України суд зобов'язаний зупинити провадження у справі у разі смерті або оголошення фізичної особи померлою, яка була стороною

у справі, якщо спірні правовідносини допускають правонаступництво. Ухвала суду про зупинення провадження у справі у цьому разі є наслідком вказаної події. У такому випадку справа зупиняється до залучення до участі у справі правонаступника чи законного представника. Тобто вказані події (матеріально-правове правонаступництво) є підставою виникнення обов'язку суду залучити правонаступника до справи, що у свою чергу є підставою виникнення правовідносин між таким правонаступником і судом [3, с. 32–35].

Особливістю юридичних процесуальних фактів є те, що процесуальні відносини виникають, зазвичай, за наявності не одного, а певної сукупності юридичних фактів – юридичного складу. Під юридичним складом в даному випадку розуміється система функціонально взаємозалежних юридичних фактів як цілісний самостійний комплекс, необхідний для настання юридичних наслідків (виникнення, зміни, припинення процесуальних правовідносин).

Для цивільних процесуальних правовідносин характерні такі юридичні склади, у яких факти накопичуються послідовно, йдуть один за одним у суворо встановленому процесуальними нормами порядку. Цей порядок накопичення фактів має юридичне значення для дотримання принципу законності й правильного вирішення справи по суті. Наприклад, експертиза не може бути призначена та проведена раніше порушення цивільної справи. Якщо ж вона була проведена з порушенням закону, то висновок експерта не може бути використаний судом як судовий доказ у справі.

Висновки. Отже, цивільні юридичні процесуальні факти, як передумови виникнення цивільних процесуальних відносин і правових наслідків цих відносин, процесуальних прав та обов'язків учасників цивільного процесу, спрямовані, передусім, на досягнення завдань цивільного судочинства – правильного і своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ. Юридичні факти у цивільному судочинстві можна визначити як дію чи подію, реалізовані у межах суворо визначених судових процедур, спрямовані на створення системи правових гарантій на усіх етапах розвитку процесуальних відносин для забезпечення правильного і своєчасного розгляду справи.

Література:

1. Губарев С. В., Міловська Н. В. Цивільний процес: [навч. посібник]. Київ: Ліра К, 2020. 150 с.
2. Гусаров К. В. Цивільний процес: [навч. посібник]. Харків, 2022. 230 с.
3. Грабовська О. О. Теоретико-правові проблеми доказування у цивільному процесі України: автореф. дис. ...канд. юрид. наук. 12.00.03. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Міністерство освіти і науки України. Київ, 2019. 34 с.
4. Єфімов О. М. Цивільні процесуальні правовідносини та передумови їх виникнення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Випуск 32. Том 2. С. 32–35
5. Завальний А. М. Інтерпретації дефініції юридичного факту: плюралізм наукових підходів. *Юридичні факти в системі правового регулювання. Збірник наукових праць. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції (26 листопада 2015 року)*. Київ: ВД «Дакор», 2015. 317 с.
6. Пленюк М. Юридичні факти в доктрині приватного права України : монографія. М. Пленюк, А. Коструба. К.: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2018. 288 с.
7. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: [навч. посібник]. Львів: ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 159 с.
8. Фурса С. Я., Бичкова С. С. Цивільний процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про цивільне судочинство. Київ: Алерта, 2023. 640 с.
9. Ханик-Посполітак Р., Посполітак В. Судовий збір як юридичний факт в цивільному процесі. URL: <D2E5E7E82E696E6464> (mim.kyiv.ua)
10. Цивільний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2004, № 40-41, 42, ст. 492
11. Цивільне процесуальне право України (Загальна частина): підруч. / О.В. Гетманцев, Л.А. Кондрат'єва, Л.А. Остафійчук, А.Л. Паскар, І.Ю. Татулич; за ред. О.В. Гетманцева. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. 412 с.

Дата надходження статті: 27.09.2025

Дата прийняття статті: 24.10.2025

Опубліковано: 04.12.2025

УДК 351.74:342.9(477)

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2025.3.4>**Анна МАРУЩАК**

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID: 0000-0002-4611-4906

Анастасія АНІКЄЄВА

асистент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID: 0009-0002-2722-2917

Марія-Діана ГЕНЦАРЮК

доктор філософії з права, доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID: 0000-0002-7387-6236

РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ПАРТНЕРСТВА ПОЛІЦІЇ ТА ГРОМАДИ ЯК НАПРЯМ УДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

У статті досліджено сучасні тенденції розвитку інституту партнерства поліції та громади як стратегічного напрямку удосконалення адміністративно-правових відносин у сфері громадської безпеки. Зазначено, що трансформація системи публічного управління в умовах демократизації суспільства вимагає зміни підходів до діяльності органів правопорядку – від репресивної моделі до сервісно-орієнтованої, заснованої на принципах взаємної довіри, відкритості та співучасті громадян у процесах забезпечення безпеки. Розкрито та проаналізовано сутність концепції «community policing» як сучасну модель взаємодії правоохоронних органів і населення та як інструменту формування нової культури поліцейської діяльності, спрямованої на попередження правопорушень, зміцнення правопорядку та підвищення довіри населення до поліції. Встановлено, що дана модель ґрунтується на взаємній довірі, відкритості та спільній відповідальності за безпеку.

У роботі проведено аналіз нормативно-правових актів, що регламентують взаємодію поліції з громадськістю, визначено їхній вплив на становлення адміністративно-правових механізмів публічної безпеки. Особливу увагу приділено досвіду впровадження в Україні інституту поліцейського офіцера громади, діяльності консультативних груп поліції та громадських формувань з охорони правопорядку. Окремлено проблемні аспекти реалізації партнерських програм, зокрема недостатню нормативну деталізацію процедур взаємодії, низьку правову обізнаність населення та потребу в удосконаленні комунікативної підготовки поліцейських.

Наголошено, що розвиток партнерства поліції та громади є дієвим засобом підвищення ефективності адміністративно-правового регулювання у сфері громадської безпеки, оскільки забезпечує узгодження публічних і приватних інтересів, підвищує легітимність діяльності органів правопорядку та сприяє формуванню соціально відповідального громадянського суспільства. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення адміністративно-правових механізмів у сфері громадської безпеки з урахуванням європейських стандартів.

Ключові слова: поліція, громада, партнерство, адміністративно-правові відносини, громадська безпека, превенція, публічна довіра.

Anna Marushak, Anastasiia Anikieieva, Mariia-Diana Hentsaryuk. DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE OF POLICE-COMMUNITY PARTNERSHIP AS A DIRECTION FOR IMPROVING ADMINISTRATIVE-LEGAL RELATIONS IN THE FIELD OF PUBLIC SAFETY

The article examines current trends in the development of the institution of police-community partnership as a strategic direction for improving administrative and legal relations in the field of public safety. It is noted that the transformation of the public administration system in the context of the democratization of society requires a change in approaches to the activities of law enforcement agencies – from a repressive model to a service-oriented one, based on the principles of mutual trust, openness and participation of citizens in the processes of ensuring security. The essence of the concept of "community policing" is revealed and analyzed as a modern model of interaction

between law enforcement agencies and the population and as a tool for forming a new culture of police activity aimed at preventing offenses, strengthening law and order and increasing public trust in the police. It is established that this model is based on mutual trust, openness and shared responsibility for safety.

The paper analyzes the regulatory legal acts that regulate the interaction of the police with the public, and determines their impact on the formation of administrative and legal mechanisms of public safety. Particular attention is paid to the experience of implementing the institution of a community police officer in Ukraine, the activities of police advisory groups and public law enforcement organizations. Problematic aspects of the implementation of partnership programs are outlined, in particular, insufficient regulatory detailing of interaction procedures, low legal awareness of the population and the need to improve the communicative training of police officers.

It is emphasized that the development of police-community partnerships is an effective means of increasing the efficiency of administrative and legal regulation in the field of public safety, as it ensures the coordination of public and private interests, increases the legitimacy of law enforcement agencies and contributes to the formation of a socially responsible civil society. Proposals are formulated to improve administrative and legal mechanisms in the field of public safety, taking into account European standards.

Key words: police, community, partnership, administrative and legal relations, public safety, prevention, public trust.

Постановка проблеми. Забезпечення громадської безпеки є одним із ключових завдань демократичної, правової держави. Сучасні виклики безпеки суспільства – воєнний стан, зростання рівня криміногенності, недовіра населення до правоохоронних органів – зумовлюють необхідність переосмислення ролі поліції у системі публічного управління.

В умовах реформування сектору безпеки в Україні дедалі більшого значення набуває інститут партнерства поліції та громади, що ґрунтується на принципах відкритості, довіри, взаємодії та спільної відповідальності. Така модель передбачає перехід від карального до сервісно-орієнтованого підходу в діяльності поліції, спрямованого на превенцію правопорушень та зміцнення соціальної згуртованості. Побудова ефективних відносин між поліцією та громадянами є однією з головних умов розвитку демократичної держави. Довгий час діяльність правоохоронних органів в Україні мала характер централізованого контролю, що обмежувало можливості участі громадськості у вирішенні питань безпеки. Сучасні суспільні трансформації, поява нових викликів і прагнення до європейської інтеграції потребують переходу від адміністративно-командної моделі до системи співпраці, партнерства та довіри між державними структурами й населенням.

Метою статті є дослідження сутності та напрямів розвитку інституту партнерства поліції та громади як елемента вдосконалення адміністративно-правових відносин у сфері громадської безпеки. Для досягнення поставленої мети передбачено з'ясувати правову природу й концептуальні засади партнерства поліції та громади, проаналізувати чинні нормативно-правові акти, що регулюють взаємодію поліції з населенням, дослідити міжнародний досвід реалізації моделі community policing, запропонувати напрями підвищення ефективності адміністративно-правового

регулювання та практичної співпраці поліції з громадою.

Виклад основного матеріалу. Реформування поліції, започатковане з прийняттям Закону України «Про Національну поліцію» (2015 р.) [1], стало фундаментом для зміни парадигми у сфері громадської безпеки. Закон уперше закріпив принцип партнерства між поліцією та громадою як основу діяльності правоохоронних органів, що визначає не лише їхню функціональну роль, а й соціальну місію у суспільстві.

Партнерство поліції та громади є важливою складовою державної політики у сфері публічної безпеки, що відображає європейські підходи до демократичного врядування. Модель community policing передбачає перехід від суто каральних методів реагування на правопорушення до запобіжної діяльності, орієнтованої на взаємодію з населенням. Вона базується на трьох ключових принципах – довірі, комунікації та спільній відповідальності.

В українських реаліях становлення цієї моделі почалося із реформування Міністерства внутрішніх справ у 2015 році, коли поліція набула статусу сервісного органу, покликаного забезпечувати права і свободи громадян. Згідно зі статтею 11 Закону України «Про Національну поліцію», співпраця з населенням є невід'ємною частиною діяльності поліції, а її основна мета полягає у формуванні безпечного середовища шляхом партнерства з територіальними громадами та громадськими об'єднаннями.

На практиці партнерство реалізується через обговорення питань безпеки на громадських зустрічах, створення консультативних рад, участь активістів у програмах профілактики злочинності, організацію спільних патрулів і проведення освітніх кампаній. Дійсно безпечна країна починається з безпечної громади, як було зазначено Міністром внутрішніх справ України [2]. Одним із найу-

спішніших прикладів є проєкт «Поліцейський офіцер громади», у межах якого за кожною територією закріплюється поліцейський, відповідальний за постійний зв'язок з мешканцями. Такий підхід дає змогу глибше розуміти локальні проблеми, реагувати на них швидше та ефективніше. За даними МВС, у громадах, де впроваджено цей проєкт, спостерігається стабільне зниження рівня побутових правопорушень і підвищення довіри до поліції [3].

Суттєву роль у розвитку партнерства відіграє підтримка з боку міжнародних організацій. Консультативна місія Європейського Союзу в Україні (EUAM Ukraine) сприяє впровадженню європейських стандартів прозорості, доброчесності та підзвітності правоохоронних органів. Діяльність місії спрямована на підготовку кадрів, розробку комунікаційних стратегій і впровадження практик, орієнтованих на потреби населення [4].

Водночас існує низка проблем, які стримують ефективне функціонування інституту партнерства. Зокрема, відсутність у законодавстві чітких механізмів участі громадян у безпекових ініціативах, нерівномірний розподіл ресурсів між громадами, обмеженість кадрового потенціалу та недостатній рівень підготовки поліцейських у сфері комунікації й медіації. У більшості територіальних громад досі бракує нормативно визначених процедур оцінювання ефективності партнерства. Крім того, комунікація між поліцією та населенням іноді має формальний характер, без реального реагування на пропозиції громадськості [5].

Європейський досвід показує, що сталість і результативність партнерських відносин забезпечуються постійними горизонтальними зв'язками. У Великій Британії, наприклад, реалізується програма Neighbourhood Policing, що ґрунтується на безперервному спілкуванні поліцейських із мешканцями, а у Польщі діє інститут *dzielnicowych*, які виконують функції комунікаторів між громадою та правоохоронною системою. У цих державах ефективність роботи поліції вимірюється не лише статистикою правопорушень, а й рівнем громадської довіри та відчуттям безпеки населення [6].

В умовах воєнної агресії російської федерації питання партнерства між полі-

цією та громадянами набуло нового змісту. Поліція виконує не лише охоронну функцію, а й координує дії з волонтерами, органами місцевого самоврядування та міжнародними партнерами. Така співпраця допомагає своєчасно реагувати на надзвичайні ситуації, організовувати евакуацію цивільного населення, запобігати дезінформації та забезпечувати підтримку внутрішньо переміщених осіб. Таким чином, партнерство у сфері громадської безпеки стало важливим елементом національної стійкості [7].

Подальший розвиток інституту партнерства має ґрунтуватися на трьох ключових засадах: удосконаленні законодавчої бази, розширенні комунікаційних можливостей поліції та посиленні участі громадян у процесах прийняття рішень. Необхідно систематизувати правові норми, створити єдиний механізм участі громади у формуванні безпекової політики, забезпечити підготовку офіцерів громади з акцентом на міжособистісну взаємодію та медіацію, а також запровадити об'єктивну систему оцінювання ефективності співпраці.

Висновки. Інститут партнерства поліції та громади посідає провідне місце серед чинників реформування публічної безпеки в Україні. Він сприяє переходу від адміністративно-командної моделі правоохоронної діяльності до сервісно орієнтованої системи, у центрі якої – права людини, довіра та взаємна відповідальність.

Успішна реалізація проєктів «Поліцейський офіцер громади» та «Шкільний офіцер поліції» свідчить про поступове утвердження нової філософії правоохоронної служби, орієнтованої на потреби громадян. Проте існуючі труднощі – нормативна невизначеність (недостатня нормативна деталізація механізмів співпраці), обмежені ресурси, недостатній рівень громадської участі – вказують на потребу комплексного вдосконалення правових, організаційних та комунікаційних механізмів.

Розвиток партнерства між поліцією та населенням є не лише частиною адміністративної реформи, а й ознакою демократичної зрілості держави, у якій безпека людини сприймається як спільна цінність і спільна відповідальність громадян та органів влади.

Література:

1. Про Національну поліцію. Закон України № 580-VIII від 2 липня 2015 р.
2. 100 днів Уряду – дієві кроки до безпечної України. URL: <https://mvs.gov.ua/news/100-dniv-dii-iak-mvs-realizuje-prioriteti-uriadu-u-sferi-bezpeki>
3. Міністерство внутрішніх справ України. Проєкт «Поліцейський офіцер громади». URL: <https://mvs.gov.ua>
4. EU Advisory Mission Ukraine (EUAM). Community Policing in Ukraine: Best Practices and Recommendations. Київ, 2023.
5. Центр політико-правових реформ. Аналітичний звіт про стан реалізації концепції «Поліція і громада» в Україні. Київ, 2022.
6. Polish National Police. Neighbourhood Policing and Citizen Engagement in Poland. Warsaw, 2021.
7. EU Advisory Mission Ukraine (EUAM). Annual Security Report 2023. Київ, 2024.

Дата надходження статті: 30.09.2025

Дата прийняття статті: 24.10.2025

Опубліковано: 04.12.2025

УДК 343.1:343.9

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2025.3.5>**Віталій ОСМОЛЯН**

кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та правоохоронної діяльності Хмельницького інституту ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»,
don.sahalin@meta.ua

ORCID: 0000-0002-9389-5581

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ ПОГЛЯД НА КРИМІНАЛІСТИЧНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ЯК ПРАВОВИЙ МЕТОД ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Автор наукової статті здійснює науково-практичний погляд на криміналістично-процесуальне моделювання у якості правового методу під час проведення кримінального провадження щодо злочинів. Цим самим робить свій власний внесок у розвиток науки криміналістики та закладає нові фундації у теорію та практику кримінального процесу. Все це впливає на загальну науково-правову, реформаторську політику держави Україна. Разом із тим, автор підкреслює, що для ефективного реалізації методу криміналістично-процесуального моделювання необхідна процесуальна-правова співпраця органів досудового розслідування та експертних установ України з метою повного виконання усіх завдань кримінального провадження, які визначені законодавцем у Кримінальному процесуальному кодексі України. Під час наукового дослідження автором проаналізовано та встановлено, що методи криміналістичного дослідження на практиці кожного окремого випадку обираються особою, яка проводить досудове розслідування, та експертом, який залучений у якості спеціаліста або під час проведення судово-експертного дослідження, індивідуально. Разом із тим, комплексне застосування загальнонаукових та спеціальних наукових методів може надати можливість проведення усестороннього, об'єктивного та повного дослідження питань, які підлягають доказуванню, та усуватимуть процесуальні протиріччя у провадженні. На обговорення теоретиків та практиків автором статті представлена власна позиція щодо структури криміналістичного методу моделювання, який направлений на збирання та дослідження доказів у кримінальному провадженні. Розкривається та аналізується значення цієї структури в системі криміналістики та у кримінальному процесі України. За наслідками проведеного наукового дослідження автором підведені підсумки щодо досягнення завдань, які ставились ним у меті статті, надав власні (авторські) побажання в частині реалізації правових норм, які регламентують криміналістичне моделювання під час виконання службових функцій слідчим (детективом) та експертом-криміналістом, що реалізують свої функціональні обов'язки у напрямку пошуку та дослідження доказів кримінального правопорушення. Акцентовано увагу науковців та практиків кримінального процесу та криміналістики щодо продовження їх неухильної співпраці у дослідженні нових можливостей сучасної криміналістики для ефективного здійснення кримінального провадження та встановлення істини у справі.

Ключові слова: детектив, експерт, слідчий, криміналістика, кримінальний процес, кримінальне провадження, методологія, методи дослідження, право.

Vitaliy Osmolian. SCIENTIFIC AND PRACTICAL VIEW ON CRIMINAL PROCEDURAL MODELING AS A LEGAL METHOD IN THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES

The author of the scientific article provides a scientific and practical view of forensic procedural modeling as a legal method during criminal proceedings on crimes. In this way, he makes his own contribution to the development of the science of forensics and lays new foundations in the theory and practice of criminal proceedings. All this affects the general scientific and legal, reformist policy of the state of Ukraine. At the same time, the author emphasizes that for the effective implementation of the method of forensic procedural modeling, procedural and legal cooperation of pre-trial investigation bodies and expert institutions of Ukraine is necessary in order to fully fulfill all the tasks of criminal proceedings, which are defined by the legislator in the Criminal Procedure Code of Ukraine. During the scientific research, the author analyzed and established that the methods of forensic investigation in practice of each individual case are selected individually by the person conducting the pre-trial investigation and the expert who is involved as a specialist or during the forensic examination. At the same time, the complex application of general scientific and special scientific methods can provide the opportunity to conduct a comprehensive, objective and complete study of issues that are subject to proof, and will eliminate procedural contradictions in the proceedings. For the discussion of theorists and practitioners, the author of the article presents his own position on the structure of the forensic modeling method, which is aimed at collecting and studying evidence in criminal proceedings. The significance of this structure in the system of criminology and in the criminal process of Ukraine is revealed and analyzed. As a result of the conducted scientific research, the author summarized the results of achieving the tasks that he set in the purpose of the article, provided his own (author's) wishes in terms of implementing legal norms that regulate forensic modeling during the performance of official functions by an investigator (detective) and a forensic expert who fulfill their functional duties in the direction of searching for and studying evidence of a criminal offense. The attention of scientists and practitioners of criminal process and forensics is emphasized.

to continue their unwavering cooperation in the study of new opportunities of modern forensics for the effective implementation of criminal proceedings and establishing the truth in the case.

Key words: *detective, expert, investigator, forensics, criminal process, criminal proceedings, methodology, research methods, law.*

Постановка проблеми. Правоохоронна діяльність в силу своєї багатоаспектності й особливостей виконуваних функцій та завдань припускає активні дії не лише працівників Національної поліції України, діяльність яких регламентується головним чином законом України «Про Національну поліцію» [3], але й працівників експертних установ. Правоохоронна діяльність зачіпає законні інтереси кожної людини, має високу суспільну значимість, дуже впливає на формування правової держави. Завдання покращення ефективності виявлення, фіксації, дослідження та зберігання доказів у кримінальному провадженні, розробка нових та удосконалення вже існуючих криміналістичних методик зазначеного спрямування невід’ємно пов’язана із правоохоронною діяльністю, безпосередньо впливає на права та свободи громадян. Від якості застосування методики щодо виявлення доказової бази у провадженні залежить підсумкове рішення по суті справи. Практика реалізації завдання виявлення доказів та дослідження обставин провадження не завжди демонструє здатність ефективного використання існуючих криміналістичних методик та вимагає розробки нових способів – все це є можливим лише при неухильному виконанні вимог кримінально-процесуального Закону. Це і формує **актуальність** досліджуваного питання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Взаємодія різних правоохоронних органів в системі захисту та дотримання прав, свобод людини і громадянина при використанні різних методів криміналістичного дослідження при розслідуванні кримінальних проваджень знайшли своє відображення в наукових працях Варфоломєєвої Т.В., Гвоздія В.А., Копанчука В.О., Кравчука О.В., Лисенка С.О., Сопілко І.М., Тацій Л.В., Туровець Ю.М., Удалової Л.М. та ін. Науковці дослідили, проаналізували та представили на обговорення загалу різні позиції щодо виявлення, фіксації, дослідження та зберігання процесуальних доказів. Не зважаючи на їх фундаментальний внесок у наукову теорію криміналістики та кримінального процесу в частині дослідження проблеми допустимості та законності криміналістичних методик отримання доказів у провадженні, слід, однак, зауважити, що, на наш погляд, розгляд та дослідження криміналістично-процесуального моделювання як правового методу при розслідуванні кри-

мінальних правопорушень належного висвітлення не знайшло, а тому потребує, щоб його детально дослідили та проаналізували.

Формулювання мети статті. Мета статті: провести теоретичний аналіз та з урахуванням слідчо-криміналістичного досвіду автора здійснити науково-практичний погляд на криміналістично-процесуальне моделювання як правовий метод при розслідуванні кримінальних правопорушень; науково-дослідним способом проаналізувати можливість пошуку нових криміналістичних шляхів у частині виявлення, збирання то дослідження доказів у провадженні; акцентувати увагу науковців та практиків кримінального процесу та криміналістики щодо продовження їх неухильної співпраці у дослідженні нових можливостей сучасної криміналістики для ефективного здійснення кримінального провадження та встановлення істини у справі, та, таким чином, здійснити власний внесок у правову розбудову сучасної України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Завдання сучасної криміналістики є розв’язання проблемних ситуацій, які пов’язані із використанням моделей та процесу моделювання під час розслідування кримінального правопорушення (справи). Теорія та практика моделювання утворюють науку, яка досліджує можливості моделі та самого процесу моделювання під час досудового розслідування, розробляє умови та прийоми його здійснення, маючи на меті найефективніше збирання, дослідження та оцінку доказової бази.

Доказовою базою у кримінальному процесі є сукупність фактичних даних, відомостей, отриманих законним шляхом – у порядку, який передбачений діючим Кримінальним процесуальним кодексом України, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню (стаття 84 Кримінального процесуального кодексу України) [4].

Фундаментальною рисою моделювання є виклад у цьому методі закономірностей загального зв’язку предметів та явищ. Філософія права розглядає пізнання як відображення та відтворення людиною дійсності. Моделювання базується на законах відображення та загального зв’язку, в силу цього моделі входять у процес пізнання.

Зміст моделювання залежить від особливостей об'єкта, що вивчається, цілей дослідження, засобів і прийомів моделювання. З погляду логіки при моделюванні має місце тричленне відношення: суб'єкт пізнання (слідчий) – модель – об'єкт пізнання (ситуація, предмет). Закони відображення та загального зв'язку є об'єктивною стороною використання моделі у якості проміжної ланки у процесі пізнання.

Закономірності відображення зумовлюють відношення схожості (подібності) між моделлю та оригіналом. Подібність є певною стороною відображення, а тому проявляється в спільності ознак моделі й оригіналу. Ця спільність не є випадковою: у кожному конкретному випадку моделювання вона залежить від цілей дослідження.

З погляду завдань та специфіки розслідування важливо, що подібність між моделлю та оригіналом виключає їх тотожність (бути тотожним – значить бути тим самим, бути саме цим, а не іншим об'єктом). Модель – це інший об'єкт. Подібний з оригіналом, що відображає його характеристики, зафіксовані матеріально, в математичній інтерпретації чи іншим чином. Так, зліпок зі сліду взуття не тотожний самому сліду, він є іншим об'єктом, в якому відтворюються лише деякі ознаки зовнішньої будови сліду, і тільки за цими ознаками зліпок подібний до сліду. Моделювання за допомогою зліпка ознак сліду дозволяє використовувати таку модель з метою розшуку оригіналу, що залишив слід, а потім для його ототожнення.

Модель є певною системою. Відомо, що система розглядається як відмежована безліч взаємодіючих елементів, що утворюють структурну єдність та нові властивості, відмінні від властивостей кожного елемента, взятого окремо. Системний підхід дозволяє констатувати об'єктивний характер зв'язків між моделлю і оригіналом, виділити суттєві з погляду завдань розслідування типи цих зв'язків, встановити закономірності, з яких зв'язок між елементами утворює цілісну систему.

Моделювання завжди передбачає спрощення. Поняття «Просте» – це доступне, зрозуміле, що складається з незначної кількості елементів, зв'язків та відносин, а іноді й неподільне. Поняття «Складне», навпаки, є важким для пізнання, таким, що володіє великою кількістю елементів, зв'язків, різноманітністю характеристик. Моделювання забезпечує створення спрощеного, порівняно з оригіналом об'єкта (моделі). Для моделі характерне зниження у порівнянні з оригіна-

лом рівня насиченості інформацією, зосередження уваги на істотних для даного дослідження ознаках. Модель простіше оригіналу, вона відволікає від деталей, певних особливостей і цим допомагає вирішенню пізнавальної задачі. У моделюванні, особливо у деяких його видах (муляжі, макети, плани місця події, схеми), спрощення виявляється суттєвою рисою, яка визначає особливості методу, його застосування практично, оцінку результатів та його використання у доказуванні.

Криміналістика та слідча практика повинні враховувати, що спрощення у моделюванні має позитивну та негативні сторони. Так, відволікаючись від несуттєвих, другорядних з погляду завдань розслідування ознак, можна зневілювати ознаки, які об'єктивно є суттєвими. Наприклад, у випадку, коли при реконструкції обстановки на місці події невірно оцінити відносність предметів та їх зв'язок з подією кримінального правопорушення, є припущення зробити неправильні висновки по суті події.

Процедура моделювання передбачає перетворення інформації у формі обмеження її різноманітності (звідси й спрощення як властивість моделі), якісного та кількісного впорядкування. Модель служить джерелом нової інформації та способом перевірки наявної. Подібність моделі та оригіналу за сукупністю ознак дозволяє використовувати модельну інформацію для побудови висновків про об'єкт-оригінал, що вивчається. Науковою основою перенесення знань із моделі на оригінал є теорія аналогії та теорія подібності [1]. Сама аналогія можлива завдяки відносній стійкості систем (модель – оригінал), що є об'єктивною властивістю предметів та явищ.

Для деяких видів моделювання характерна наочність. Такими, наприклад, є зліпки, плани місця події, фотознімки, комбіновані фотопортрети розшукуваних осіб, речові реконструкції, муляжі, макети та ін. Наочність моделей пов'язана з чуттєвим сприйняттям та образним відображенням предметів та явищ у свідомості. Названі вище моделі доступні чуттєвому сприйняттю, деякі з них (зліпки, муляжі, реконструкції) можна використовувати для проведення експериментів, вимірювати, порівнювати один з одним. Вони сприяють з'ясуванню природи фактів, що досліджуються, поживляють пам'ять. Так, слідчий у провадженнях про дорожньо-транспортні пригоди при допиті підозрюваних, потерпілих, свідків нерідко використовує як моделі план-схему дорожньо-транспортної ситуації, макети автомашин, імітуючи за їх допомогою конкретну обстановку. Наочність

такого моделювання допомагає учасникам події відновити її деталі.

Моделюванню властива власна логіка розвитку, що утворює структуру цього методу, в якій необхідно виділити (автор статті надає на розгляд загально власну позицію):

1) постановку проблеми, визначення задач моделювання.

При провадженні слідчих (розшукових) дій такими завданнями може бути: перевірка слідчих версій, показів підозрюваного, свідка, потерпілого, розшук підозрюваного, вивчення окремих обставин події. У ході експертного дослідження – перевірка експертної версії, вивчення механізму утворення слідів, дослідження їх ознак;

2) вибір чи створення моделі.

На цьому етапі вирішують, які ознаки є істотними з точки зору задач моделювання та повинні бути відтворені на моделі, чи задовольняють вони вимоги об'єктивності, повноти, всебічності розслідування чи експертизи, чи достатньо їх для отримання необхідної моделі.

Так, для геометричних подібних моделей це будуть закономірності геометричної подоби просторових форм. Для реконструкцій – закономірності структури, функціональних зв'язків та ін. При цьому перевіряється, чи ознаки моделі відповідають ознакам оригіналу. Від відповідності моделі оригіналу за обраними ознаками залежатимуть і результати моделювання;

3) дослідження моделі та отримання модельної інформації може бути проведено різними шляхами: безпосередньо слідчим (детективом), шляхом пред'явленням для впізнання, постановкою слідчого експерименту за допомогою експертного дослідження, за допомогою розшукових заходів;

4) оцінка результатів моделювання та перенесення інформації з моделі на оригінал за правилами аналогії чи подібності. Додатково може бути здійснена перевірка модельної інформації іншими методами.

Неважко помітити, що в кожному з цих елементів простежується свій логічний ланцюжок, який наділений властивістю «замикати» окремі ланки загального ланцюга на основі єдності методу дослідження, в даному випадку – моделювання.

Моделі, як правило, використовуються замість оригіналу, вивчення якого з будь-яких причин неможливе або недоцільне.

Судово-слідчій практиці відомі випадки, коли моделі використовуються не замість оригіналу, а поряд з ним (використання зліпків зі слідів на місці події поряд з виявленим

об'єктом, що залишив слід; використання фотознімків, схем з одночасним дослідженням справжньої обстановки; використання об'єктів-аналогів при пред'явленні для впізнання одночасно з оригіналом). Ця особливість судово-слідчої практики впливає на формування висновків: модель зіставляється з оригіналом, враховуються подібні ознаки та відмінності, з'ясовуються їх причини і залежно від цього робиться висновок про відповідність моделі оригіналу, оцінюється доказове значення моделі, а у впізнанні – доказове значення показів особи, яка впізнає.

Створення та вивчення моделей сприяє, перш за все, перевірці та одержанню нової інформації. Для розслідування типовий евристичний, пошуковий характер пізнання. Це пояснюється тим, що фактор часу впливає на сліди злочину, іноді сприяє їх знищенню, приховуванню, так само як й приховуванню самого правопорушника і факту кримінального правопорушення. Знищені чи пошкоджені злочинцем предмети не можна дослідити безпосередньо прямим спостереженням [6]. Саме тому, на нашу думку, моделювання є єдиним методом, що забезпечує їх відтворення та дослідження. Також, як нами вже зазначалось, воно виконує й евристичну (пошукову) функцію.

Евристична (пошукова) функція – це філософське поняття, яке полягає в тому, що людська думка завжди орієнтується на відкриття нових істин, спонукає до пізнання нового, до формування оригінальних ілюмінацій пізнаних явищ [2]. Зазвичай евристика служить для прискорення процесу вирішення нестандартних проблем і завдань, для яких не існує алгоритму, а сліпий перебір різних варіантів методом проб і помилок виявляється вкрай неефективним. У цих умовах відповідний прийом, або метод, евристики дає можливість відсікти явно непридатні варіанти пошуку і тим самим прискорює процес знаходження вирішення проблеми.

Пошук доказів породжує труднощі, пов'язані з необхідністю вдаватися під час розслідування складних злочинів до оперативно-розшукових заходів, використовувати медіа (засоби масової інформації: радіо, телебачення, пресу) та Інтернет, звертатися за допомогою населення, громадських організацій, адміністрації суб'єктів господарювання. Так, за відсутності точних відомостей про особу правопорушника, що переховується від правоохоронних органів, за словесними описами очевидців та за допомогою спеціальних прийомів моделюється зовнішній вигляд під-

озрюваного. Отримана модель використовується під час розшуку правопорушника.

Моделі, що мають наочність, виконують, крім того, ілюстративну функцію, слугують засобом наочного підтвердження положень, що підлягають доказуванню [6].

Моделі, що використовуються під час проведення слідчих (розшукових) дій, є джерелом доказової інформації.

Результати експертного моделювання оцінюються експертом з урахуванням інших методів дослідження та утворюють невід'ємну частину загального висновку експерта.

Моделювання дозволяє досліджувати та пояснювати зв'язки між фактами, зокрема зв'язок елементів складу кримінального правопорушення. Наприклад, реконструкція речової обстановки на місці події дозволяє встановити початкове положення об'єктів, пояснити механізм події або утворення окремих слідів, розкрити зв'язок між діями правопорушника і наслідками. Реконструкція напрямку польоту кулі за слідами на перешкодах, через які вона пройшла, дозволяє вивчити зв'язок між цими слідами та орієнтовно визначити місце, звідки було зроблено постріл.

Експерименти з моделями дозволяють виявити причинно-наслідкові зв'язки, наприклад, пояснити причини загоряння, випадкового пострілу та інших явищ.

Суб'єктивна сторона складу кримінального правопорушення (психічне ставлення особи до суспільно небезпечного діяння та його наслідків у формі умислу або необережності – стаття 23 Кримінального кодексу України [5]) також може бути вивчена за допомогою моделювання, зокрема у справах про дорожньо-транспортні пригоди, підпали, аварії та інші кримінальні правопорушення.

Моделювання також є одним із методів накопичення та обробки криміналістичної інформації, яка концентрується у різних обліках, що використовуються з метою розшуку та встановлення правопорушника.

Моделювання застосовується й в управлінні процесом розшуку та розслідування, для їх найчіткішої організації на основі взаємодії органів МВС, прокуратури, СБУ з метою ефективного використання допомоги громадськості, засобів масової інформації.

Зв'язок моделювання з іншими методами пізнання можна дослідити на прикладі слідчого огляду та експерименту.

При слідчому огляді основними методами отримання та дослідження доказової інформації є спостереження, вимір, порівняння, аналіз та синтез, індуктивні узагальнення. Ці

методи визначають зміст огляду, вони є інструментами безпосереднього пізнання слідчим (детективом) обстановки, окремих предметів, слідів, документів. Прийоми матеріального моделювання слідів логічно завершують прийоми їх спостереження, порівняння, вимірювання. Уявне, образне моделювання отримує зовнішній вираз у вигляді схематичних планів місця події, замальовок окремих об'єктів. Воно опосередковане всією системою прийомів огляду, засноване на них, на безперервній оцінці інформації, на її аналітико-синтетичному розгляді. Нарешті, у деяких випадках під час огляду може бути здійснена реконструкція обстановки на місці події. Вона базується на наявній інформації та широкому комплексі пізнавальних методів, які використовуються під час огляду.

Дещо по-іншому виглядає взаємозв'язок моделювання з іншими пізнавальними методами при слідчому експерименті. Реконструкція та моделювання, як правило, передують експерименту, порівнянню, виміру, є умовою постановки дослідів з метою перевірки наявних та отримання нових доказів. Більшість слідчих експериментів – це модельні експерименти хоча б тому, що вони зазвичай проводяться в реконструйованій обстановці. Але й у цих випадках моделювання передбачає використання інших методів пізнання, без яких немислимо створення моделі. Будучи створеною, модель піддається дослідженню за допомогою експерименту, аналізу, синтезу та інших методів.

Таким чином, зв'язок моделювання з іншими методами – це закономірність будь-якого пізнавального процесу, що виявляє себе у розслідуванні кримінальних правопорушень. При цьому спостереження, порівняння, вимір та інші методи забезпечують можливість моделювання, яке в свою чергу визначає напрямок та зміст подальшого спостереження, аналізу інформації, її оцінки.

Висновки. У сучасній Україні правознавство перебуває на етапі інтенсивного розвитку, що зумовлено низкою системних трансформацій, зокрема процесами формування правової держави, реалізацією євроінтеграційного курсу, активізацією розвитку громадянського суспільства, зростанням ролі особистості як суб'єкта правовідносин, а також утвердженням принципу верховенства права. У зв'язку з цим спостерігається суттєве зростання обсягів наукових досліджень у сфері криміналістики, підвищення інтенсивності підготовки фахівців юридичного профілю, зокрема слідчих (детективів) та експертів-криміналістів, а також зростання

суспільного інтересу до експертно-правових питань. Сучасні виклики правової системи України, пов'язані з необхідністю удосконалення правового регулювання в економічній, екологічній, освітній та культурній сферах, забезпеченням правопорядку та ефективним захистом прав людини, зумовлюють зростання значущості діяльності слідчих (детективів) та експертів-криміналістів. Представники цих професій виконують ключову роль у реалізації правових реформ і повинні володіти актуальними знаннями щодо сучасного стану нормативно-правової бази, новітніх методів криміналістичного аналізу, тактики та методики розслідування, а також орієнтуватися у динаміці змін законодавства та технологічного прогресу. Особливе зна-

чення набуває їхня компетентність у сфері доказування у кримінальному провадженні, що передбачає володіння методиками збору, збереження, дослідження та процесуального використання доказів як на стадії досудового розслідування, так і в межах судового розгляду. У цьому контексті правовий метод криміналістичного моделювання розглядається не лише як теоретична концепція, а й як ефективний інструмент практичної діяльності, що забезпечує легітимність процесуального отримання доказової інформації, сприяє підвищенню ефективності слідчої діяльності, встановленню об'єктивної істини у справі, а також вимагає злагодженої міжвідомчої взаємодії в межах правоохоронної системи держави.

Література:

1. Аналогія. Теорія подібності. *Вікіпедія. Вільна енциклопедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Аналогія> (дата звернення: 09.10.2025).
2. Евристична функція філософії. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. URL: <https://studfile.net/preview/7650471/page:2/> (дата звернення: 09.10.2025).
3. Закон України «Про Національну поліцію». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2015, № 40-41. (редакція станом на 16.08.2024). URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 09.10.2025).
4. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2013, № 9-10, № 11-12, № 13 ст. 88. (редакція станом на 09.05.2025). URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 23.09.2025).
5. Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001, № 25-26, ст. 131. (редакція станом на 07.06.2025). URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 09.10.2025).
6. Лисенко С. О. Основні риси моделей та моделювання. URL: <https://vabb.com.ua/news/risy-modeluy-modeluvania.html> (дата звернення: 09.10.2025).

Дата надходження статті: 25.09.2025

Дата прийняття статті: 24.10.2025

Опубліковано: 04.12.2025

УДК 346:334.7

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2025.3.6>**Микола РЯБЧЕНКО**

кандидат юридичних наук, доцент кафедри правознавства Чернігівського інституту імені Героїв Крут
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», mykolariabchenko@gmail.com
ORCID: 0009-0000-7389-4883

Олександр МАРТИНЮК

аспірант, ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», MartyniukO@outlook.com
ORCID: 0009-0004-6654-8922

ПОРУШЕННЯ УМОВ КОРПОРАТИВНОГО ДОГОВОРУ: НАСЛІДКИ ТА ШЛЯХИ ЗАХИСТУ ПРАВ УЧАСНИКІВ

У статті автор досліджує новели українського законодавства, зосереджуючись на понятті «корпоративного договору» як способу регулювання корпоративних прав. У тексті детально розглядаються складові елементи корпоративного договору, їх взаємозв'язки, а також характерні особливості. В ході дослідження здійснена класифікація корпоративних договорів.

У статті аналізуються передумови формування повноцінного правового регулювання корпоративного договору в межах корпоративного права України. Підкреслюється, що корпоративний договір виступає важливим інструментом для врегулювання корпоративних відносин, водночас забезпечуючи ефективну взаємодію між учасниками корпорації. Автори роблять висновок, що корпоративний договір є ключовим проявом диспозитивності в українському корпоративному праві. Окрім цього, розглядаються переваги корпоративного договору, які він має порівняно зі статутном товариства.

Корпоративний договір регулює питання, пов'язані з реалізацією прав та обов'язків сторін у процесі управління юридичною особою. Він охоплює аспекти зміни організаційних повноважень, а також неорганізаційні складові, наприклад, порядок розподілу прибутків (дивідендів) або встановлення обмежень щодо їх розподілу. Участь у корпоративному договорі беруть власники часток у статутному капіталі юридичної особи. До числа його сторін можуть також належати сама корпорація або інші суб'єкти, залучені до корпоративних відносин.

У статті аналізуються теоретичні та практичні аспекти захисту прав учасників корпоративного договору. Особливу увагу приділено питанню гармонізації та уніфікації українського законодавства згідно з європейськими стандартами.

Зокрема, пропонується включення до українського законодавства механізмів відповідальності за неналежне виконання або невиконання положень корпоративного договору, таких як компенсація. Висвітлено переваги компенсації як ефективного способу захисту прав учасників корпоративного договору. Підкреслено, що цей інструмент забезпечує належне виконання зобов'язань та є найбільш оптимальним серед інших способів, передбачених чинними законодавчими нормами.

Ключові слова: корпоративний договір, порушення, господарські правовідносини, сторони договору, компенсація.

Mykola Riabchenko, Oleksandr Martyniuk. VIOLATION OF THE TERMS OF THE CORPORATE AGREEMENT: CONSEQUENCES AND WAYS TO PROTECT THE RIGHTS OF PARTICIPANTS

The article delves into recent developments in Ukrainian legislation, with a particular emphasis on the concept of the «corporate agreement» as a mechanism for regulating corporate rights. It thoroughly examines the structural components of a corporate agreement, their interactions, and distinctive features. Additionally, the study provides a classification of corporate agreements. The analysis highlights the conditions necessary to establish comprehensive legal regulations for corporate agreements within Ukrainian corporate law.

It underscores their significance as effective instruments for managing corporate relationships and fostering productive collaboration among participants within corporations. Furthermore, the authors assert that corporate agreements represent a critical embodiment of dispositivity in Ukrainian corporate law. Comparisons are drawn to company charters, illustrating the advantages offered by corporate agreements. The scope of a corporate agreement encompasses the execution of rights and obligations related to the management of legal entities.

This may involve alterations in governance powers or address non-governance matters, such as distributing profits (dividends) or stipulating restrictions on profit distribution. Participants in a corporate agreement are typically shareholders holding stakes in the authorized capital of a corporate entity. Corporations themselves or other parties relevant to corporate relations may also be involved.

The article addresses both theoretical and practical facets of safeguarding the rights of corporate agreement participants, stressing the importance of harmonizing and aligning Ukrainian legislation with European standards. Among the recommendations made is the incorporation of mechanisms that impose liability for improper performance or non-compliance with corporate agreement terms, particularly through compensation measures. The effectiveness of compensation as a tool for protecting participant rights is highlighted, emphasizing its role in ensuring proper

adherence to obligations. It is deemed one of the most optimal solutions compared to other methods available under current legal provisions.

Key words: corporate agreement, violation, economic legal relations, parties to the agreement, compensation.

Постановка проблеми. Порухення умов корпоративного договору стає підставою для виникнення охоронних господарсько-правових відносин, у рамках яких забезпечується захист прав та законних інтересів сторін угоди шляхом застосування відповідних правових інструментів.

У господарському праві такі інструменти визначаються як правові наслідки порушення або невиконання договору. Залежно від причин невиконання договірних зобов'язань вирізняють різні типи правових наслідків, які можуть включати різновиди відповідальності.

Дослідження таких заходів відповідальності мають важливе значення у аспекті реалізації та захисту корпоративних прав суб'єктів господарювання. Тому дане питання має не тільки теоретичне, але й практичне значення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження аспектів захисту прав сторін корпоративного договору та відповідних способів здійснювали такі вчені, як В. Луць, Л. Нецька, В. Прима, М. Сигидин, Н. Сліпенчук, С. Сліпенко, А. Сороченко та інші. Водночас питання використання компенсацій і запевнень як механізмів захисту прав сторін у корпоративному договорі досі залишаються недостатньо вивченими. Зважаючи на постійне оновлення законодавства та потребу в його вдосконаленні для ефективного регулювання корпоративних відносин, цей напрямок наукових досліджень видається надзвичайно важливим і актуальним.

Мета статті. Метою статті є аналіз способів захисту прав сторін корпоративного договору, таких як компенсація, гарантії, а також розробка рекомендацій щодо вдосконалення їх використання.

Виклад основного матеріалу. З набуттям чинності Законом України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» (далі – Закон про ТОВ та ТДВ) власники корпоративних утворень отримали сучасний ефективний інструмент для регулювання внутрішніх бізнес-відносин – корпоративний договір. Завдяки цьому договору стало можливим більш точно й результативно врегульовувати питання корпоративного управління в межах конкретного товариства.

Відповідно до частини 1 статті 7 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», корпоративний договір регулює відносини між учасниками товариства, які беруть на себе зобов'язання реалізовувати свої права та

повноваження у визначений спосіб або утримуватися від їх використання [1].

Так само, згідно з частиною 1 статті 261 Закону України «Про акціонерні товариства», договір між акціонерами товариства полягає у визначенні порядку здійснення акціонерних прав на акції чи прав, що впливають із володіння акціями, у відповідності до законодавства, статуту товариства та інших його внутрішніх документів (далі – договір між акціонерами) [2].

На думку М. Сигидіна, корпоративний договір спрямований на врегулювання відносин, пов'язаних з управлінням корпоративними правами. Він забезпечує узгодженість дій учасників юридичної особи корпоративного типу у процесі реалізації їхніх організаційних повноважень, які є складовою корпоративних прав. Предмет корпоративного договору визначається його регуляторною функцією, оскільки він встановлює сферу питань, щодо яких сторони можуть координувати та узгоджувати свої дії з метою ефективної реалізації належних їм корпоративних прав [3, с. 27].

У корпоративному договорі сторони вирішують питання реалізації своїх інтересів та визначають порядок здійснення прав, що формують зміст корпоративного права. Через укладення такого договору власники корпоративних прав деталізують механізм реалізації як організаційних (немайнових), так і майнових повноважень. Головною метою корпоративного договору є узгодження спільних дій його учасників для ефективного використання повноважень, які складають основу корпоративного права. Особливо вагомим компонентом змісту корпоративних прав є можливість їх розпорядження.

Частина 1 статті 199 Господарського кодексу України встановлює, що виконання господарських зобов'язань забезпечується за допомогою заходів, спрямованих на захист прав та відповідальність учасників господарських відносин, які передбачені чинним законодавством. За домовленістю між сторонами можуть використовуватися як передбачені законом, так і такі види забезпечення виконання зобов'язань, що не суперечать законодавству, якщо вони є прийнятними у господарському обігу.

У другому абзаці цієї частини наведено відсылку норму, згідно з якою до забезпечення виконання зобов'язань між учасниками господарських відносин застосовуються від-

повідні положення Цивільного кодексу України [4].

Під час укладення корпоративного договору між сторонами виникають зобов'язальні правовідносини, зміст яких визначається предметом цього договору. Сам предмет обумовлює зобов'язальну природу угоди, що має внутрішній корпоративно-правовий характер. Така специфіка дозволяє зробити висновок: у разі порушення своїх прав сторона корпоративного договору може використовувати як договірні, так і корпоративні способи захисту.

У правовій доктрині та судовій практиці усталеним є розуміння принципів виконання зобов'язань як загальних засад, на основі яких відбувається реалізація таких зобов'язань. Зазвичай виділяється кілька ключових принципів виконання зобов'язань, серед яких належне виконання, реальне виконання, а також дотримання таких категорій, як добросовісність, розумність та справедливість.

При вирішенні питань захисту порушених прав сторін корпоративного договору не слід застосовувати засоби, які суттєво обмежують корпоративні права учасників. Зокрема, це стосується припинення права голосу, права вето або права призначати директора компанії [5, с. 116].

У цьому контексті, як слушно зазначає Н. Щербакова, залишається актуальним питання відповідальності за порушення умов корпоративного договору. Справа в тому, що предмет корпоративного договору є багатограним і потребує врахування різних складових, зокрема: відповідних прав і повноважень учасників, правових меж обмеження прав і обов'язків, а також правил поведінки, які регулюють реалізацію цих прав і повноважень [6, с. 185].

Особливу увагу привертає думка Ю. Жорнокуя щодо проблеми так званої «тупикової ситуації», яка може виникнути під час укладання корпоративного договору. Ця ситуація в загальних рисах характеризується як неможливість досягнення акціонерами згоди з ключових питань діяльності акціонерного товариства [7].

Згідно зі статтею 7 Закону про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю, яка регулює корпоративний договір, спеціальний механізм відповідальності за його порушення майже не передбачений [1].

Законодавець обмежується лише тим, що правочин, вчинений учасником товариства на порушення умов корпоративного договору, визнається нікчемним у випадку, коли інша сторона договору знала або повинна була

знати про таке порушення (частина 6 статті 7). Це очевидно вказує на необхідність сторонам самостійно продумати й детально прописати способи захисту своїх прав у самому договорі.

Відшкодування збитків, завданих порушенням договору, безперечно є універсальною мірою відповідальності в системі цивільного та господарського права. Проте, його застосування у межах корпоративних договорів супроводжується значними труднощами в доказуванні. Особливу складність становить підтвердження не лише розміру збитків, але й самого факту їхнього існування. На ці аспекти звертає увагу І. В. Спасибо-Фатєєва. Аналізуючи питання компенсації збитків, зумовлених порушенням акціонерних угод, вона зазначає, що доведення таких витрат або неотриманих доходів є вкрай непростим завданням, особливо коли йдеться про угоди, які стосуються не матеріальних активів, а організаційних прав акціонерів [8].

Суди часто відмовляють у стягненні збитків через брак доказів, що підтверджують факт протиправного діяння, наявність вини, причинно-наслідкового зв'язку або через визнання збитків неістотними. Особливо це стосується випадків, коли збитки виникають у результаті порушення корпоративного договору організаційного характеру, який не передбачає взаємного майнового задоволення. У таких ситуаціях отримати компенсацію збитків практично неможливо.

У міжнародній бізнес-практиці компенсація розглядається як найуніверсальніший та найефективніший спосіб захисту прав сторін, а також як захід відповідальності за невиконання зобов'язань, що впливають з корпоративних договорів. Вона охоплює питання голосування певним чином на загальних зборах акціонерів, узгоджені дії в сфері управління, операційної діяльності, реорганізації чи ліквідації компанії. Особливо важливо зазначити, що такі порушення зазвичай складно оцінити в грошовому еквіваленті.

Головною особливістю компенсації є те, що вона встановлюється за домовленістю між сторонами корпоративного договору й не може бути переглянута або змінена за рішенням суду. Її розмір визначається через встановлення конкретної грошової суми або шляхом опису механізму її розрахунку. Якщо сторони лише зазначають можливість стягнення компенсації без чіткої вказівки щодо її розміру чи порядку визначення суми, така умова вважається недоузгодже-

ною і не може бути застосована у відносинах сторін.

Важливо наголосити, що компенсація не слід плутати з неустойкою, адже її розмір, зазначений під час укладення договору, не підлягає зменшенню. До того ж ця форма відповідальності не вимагає доведення фактичної наявності збитків. Таким чином, компенсація може діяти паралельно з іншими заходами відповідальності, такими як стягнення збитків чи неустойка, залишаючись самостійним інструментом захисту сторін.

На наш погляд, закріплення у корпоративному договорі фіксованої грошової суми як санкції за можливе порушення його умов дозволяє учасникам уникнути складнощів, що зазвичай виникають під час визначення судами розміру збитків через специфічний організаційний характер такого договору. Окрім того, договірний характер компенсації, як видається, виключає можливість її зменшення рішенням суду.

У англосаксонській правовій системі цілком допустимим і захищеним судом заходом відповідальності за порушення корпоративного договору є вимога продажу акцій, які належать порушнику умов договору, за заздалегідь визначеною ціною.

Наведений захід відповідальності за своєю природою представляє суттєве договірне обмеження прав учасників товариства.

На нашу думку, зазначене питання потребує більш глибокого аналізу. У реальних умовах цілком можлива ситуація, коли один із учасників корпоративного договору систематично не виконує його положення, наприклад, ігнорує участь у загальних зборах корпорації або голосує на них всупереч домовленостям з іншими учасниками. Така поведінка фактично ставить під загрозу досягнення цілей корпоративного договору і знижує його ефективність як інструмента регулювання взаємовідносин щодо спільного управління корпоративними правами.

У подібному випадку доцільним механізмом захисту прав інших учасників могло б бути передбачення в договорі обов'язку порушника продати свою частку у статутному капіталі (або пакет акцій) на користь інших сторін договору за ринковою ціною чи визначеною заздалегідь сумою, узгодженою в тексті договору.

Ще одним способом захисту прав учасника корпоративного договору є оперативні санкції. Оперативні санкції являють собою засоби впливу, закріплені в договорі або передбачені законодавством, які спрямовані на стимулювання боржника до відповідальної поведінки,

попередження подальших правопорушень та мінімізацію їх негативних наслідків.

Як зазначає С. Сигидин, у випадку порушення корпоративного договору одним чи кількома його учасниками, інші учасники мають право застосовувати заходи оперативного впливу, такі як одностороння відмова від договору, його зміна чи розірвання. Це дозволяє не лише захистити власні інтереси, але й запобігти можливим негативним майновим та немайновим наслідкам для діяльності корпорації в цілому [3].

Законом визначено перелік санкцій, які можуть бути застосовані. Цей список не є остаточним, тому у договорі про закупівлі можна передбачити й інші види санкцій.

1. Одностороннє припинення виконання зобов'язань уповноваженою стороною із можливістю уникнути відповідальності, якщо інша сторона порушила свої зобов'язання. Відмова від здійснення оплати у випадку неналежного виконання умов або передчасного виконання без погодження з іншою стороною. Затримка постачання продукції чи виконання робіт через невчасне оформлення акредитива платником, припинення видачі банківських кредитів тощо.

2. Відмова управленої сторони приймати подальше виконання порушеного зобов'язання або одностороннє повернення виконаного зобов'язання (наприклад, списання коштів у безакцептному порядку, якщо продукція виявилася неякісною).

3. Встановлення додаткових гарантій для належного виконання зобов'язань стороною, яка їх порушила, в односторонньому порядку: зміна умов оплати продукції, перехід платника на попередню оплату чи оплату після перевірки якості продукції або послуг.

4. Відмова у встановленні нових господарських відносин зі стороною, яка систематично порушує свої зобов'язання.

Висновки. Корпоративний договір, як ключовий прояв диспозитивності у корпоративному законодавстві України, характеризується низкою переваг у порівнянні зі статутом товариства. Зокрема, він забезпечує більшу гнучкість, дозволяє оперативно адаптувати регулювання до специфічних обставин взаємодії між учасниками та сприяє встановленню оптимальних механізмів відповідальності сторін корпоративного договору.

Враховуючи наведене, можна дійти висновку, що цивільно-правова природа корпоративного договору визначає основні майнові наслідки у разі його порушення, зокрема сплату неустойки та стягнення заздалегідь

узгодженої грошової компенсації, передбаченої у його умовах.

До того ж, пропонується розглянути як ефективну санкцію оперативні санкції.

Оперативні санкції становлять важливий правовий механізм в управлінні господарськими відносинами, спрямований на захист інтересів сторін у випадках порушення договору. Їхня ключова перевага полягає у здатності забезпечувати швидке реагування на недобросовісні дії контрагента без необхідності звернення до судових органів. Такий підхід гарантує оперативність, адаптивність та економію ресурсів при вирішенні конфліктних ситуацій.

Застосування зазначених санкцій мотивує сторони виконувати свої зобов'язання, здійснює запобіжну функцію та дає змогу самостійно відновлювати порушені права. Найбільш поширеними формами оперативних санкцій є відмова від прийняття чи оплати товару, тимчасове призупинення виконання домовленостей, одностороннє розірвання контракту та заміна постачальника. Вони можуть бути передбачені законодавчо або визначені взаємною угодою в процесі укладання договору. Загалом, саме оперативні санкції сприяють належному виконанню господарських договорів, мінімізують ризики та оптимізують ефективність договірних взаємин.

Література:

1. Закон України Про товариство з обмеженою та додатковою відповідальністю від 06.02.2018 № 2275-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19>:// HYPERLINK "<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19>" zakon HYPERLINK "<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19>" rada HYPERLINK "<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19>" gov HYPERLINK "<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19>" ua HYPERLINK "<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19>"/ HYPERLINK "<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19>" laws HYPERLINK "<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19>" show HYPERLINK "<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19>" 2275-19# HYPERLINK "<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19>" Text (дата звернення 07.08.2025)
2. Закон України Про акціонерні товариства від 27.07.2022 № 2465-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#Text> (дата звернення 07.08.2025)
3. Сигидин М.М. Корпоративний договір : автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2016. 27 с.
4. Господарський кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення 07.08.2025).
5. Договірне право в умовах ринкової економіки: конспект лекцій / І. В. Жилінкова, В. І. Борисова, І. В. Спасибо-Фатєєва та ін.; За заг. ред. І. В. Жилінкової, В. І. Борисової. Х.: Нац. юрид. акад. України, 2008. 116 с
6. Щербак Н. В. Питання змісту корпоративного договору. Корпоративне право України та країн Європейського Союзу: новели законодавства: Збірник наукових праць за матеріалами XVI Міжнародної науково-практичної конференції (5-6 жовтня 2018 р., м. Івано-Франківськ) / НДІ приватного права і підприємництва імені акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України; за ред. д-ра юрид. наук, акад. НАПрН України В. В. Луця. Івано-Франківськ, 2018. С. 185–189.
7. Жорнокуй Ю. М. Корпоративний договір як інструмент врегулювання корпоративного конфлікту. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції "Сучасні виклики корпоративного права в Україні"*. Київ: НДІ приватного права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2021. С. 42–45. URL: <https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/584>:// HYPERLINK "<https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/584>" repository HYPERLINK "<https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/584>" ndippp HYPERLINK "<https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/584>" gov HYPERLINK "<https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/584>" ua HYPERLINK "<https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/584>"/ HYPERLINK "<https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/584>" handle HYPERLINK "<https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/584>" 765432198/584 (дата звернення 07.08.2025)
8. Спасибо-Фатєєва І. В. Акціонерні угоди / *Право України*. 2009. № 12. 186 с.

Дата надходження статті: 25.09.2025

Дата прийняття статті: 24.10.2025

Опубліковано: 04.12.2025

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2025.3.7>**Іван СЕРВЕЦЬКИЙ**

доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри національної безпеки Інституту безпеки
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», siv2055@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5713-8911

Олександр СУШКО

аспірант кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності Навчально-наукового інституту
права ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», eninpoker1917@gmail.com
ORCID: 0009-0008-2602-6328

ДЖЕРЕЛА РОЗВІДУВАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЗА ЧАСІВ ГЕТЬМАНСТВА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У статті здійснено комплексний аналіз розвідувальної діяльності часів Національно-визвольного рушу (1648–1657рр.). Розглянуто джерела розвідувальної діяльності, які використовували посадові особи, що займалися розвідувальною діяльністю під час гетьманства Богдана Хмельницького на початковому етапі Національно-визвольної війни середини XVII століття.

Основний акцент зроблено на багатогранності козацької діяльності, що не обмежувалася лише розвідкою, а охоплювала організацію повстань, вербування командирів ворожих підрозділів і проведення диверсій у глибокому тилу супротивника.

Завдяки багатогранності розвідувальних джерел, які використовували посадові особи гетьмана надходила різна інформація, аналіз якою дозволяв швидко реагувати на зміни військово-політичної обстановки: перехоплювати ініціативу, відволікати сили противника на периферійні театри воєнних дій і формувати міцне військо з різних соціальних груп.

Під час проведення масштабних агентурних операцій поза межами власних володінь, зокрема на території Білорусі та околицях Варшави, що суттєво послаблювало оборонні можливості Речі Посполитої.

Разом слід зазначити, при організації розвідувальної діяльності було виявлено і цілу низку прогалин, а саме: відсутність єдиного центру керівництва розвідувальною діяльністю, що спричиняло розрізненість зусиль в оцінці ворожих планів інколи призводило до воєнних поразок, як у випадку з битвою під Берестечком.

У статті також наголошено на важливій ролі розвідки у встановленні союзницьких відносин із Кримським ханством та переманюванням реєстрованих козаків та старшин, що виявилось одним із ключових чинників перших успіхів козацької держави.

Зроблено висновок про надзвичайно важливу роль розвідувальної діяльності у становленні Гетьманщини та підкреслено, що досвід Хмельницького надалі може слугувати історичним прецедентом, важливим для розуміння сучасних викликів і загроз з боку російської федерації. Зокрема, дослідження польських джерел і новітніх наукових праць дозволяє уточнити низку фактів, розширити уявлення про масштаби та ефективність козацької розвідки, а також переосмислити її значення для зміцнення державного суверенітету в складних геополітичних умовах.

Ключові слова: розвідка, джерела розвідувальної інформації, козаки, спецоперації, конспірація, старшини, реєстрові козаки.

Ivan Servetsky, Olexandr Sushko. SOURCES OF INTELLIGENCE INFORMATION DURING THE HETMANSHIP OF BOHDAN KHMELNYTSKY

The article provides a comprehensive analysis of intelligence activities during the National Liberation Movement (1648–1657). The sources of intelligence activities used by officials engaged in intelligence activities during the Hetmanship of Bohdan Khmelnytskyi at the initial stage of the National Liberation War of the mid-17th century are considered. The main emphasis is placed on the multifaceted nature of Cossack activity, which was not limited to intelligence, but included the organization of uprisings, the recruitment of commanders of enemy units, and sabotage in the enemy's deep rear. Thanks to the versatility of the intelligence sources used by the hetman's officials, various information was received, the analysis of which made it possible to quickly react to changes in the military-political situation: to seize the initiative, divert the enemy's forces to the peripheral theaters of war, and form a strong army from various social groups. During the conduct of large-scale intelligence operations outside the borders of its own possessions, in particular on the territory of Belarus and the vicinity of Warsaw, which significantly weakened the defense capabilities of the Polish-Lithuanian Commonwealth. At the same time, it should be noted that a number of gaps were discovered during the organization of intelligence activities, namely: the absence of a single center for directing intelligence activities, which caused disparity of efforts in assessing enemy plans and sometimes led to military defeats, as in the case of the Battle of Berestechko. The article also emphasizes the important role of intelligence in establishing allied relations with the Crimean Khanate and seducing registered Cossacks and elders, which turned out to be one of the key factors in the first successes of the Cossack state. The conclusion is made about the extremely important role of intelligence

activities in the formation of the Hetmanship and it is emphasized that the experience of Khmelnytskyi can serve as a historical precedent, important for understanding modern challenges and threats from the Russian Federation. In particular, the study of Polish sources and the latest scientific works allows clarifying a number of facts, broadening the idea of the scope and effectiveness of Cossack intelligence, as well as rethinking its importance for strengthening state sovereignty in difficult geopolitical conditions.

Key words: intelligence, sources of intelligence information, Cossacks, special operations, conspiracy, foremen, register Cossacks.

Постановка проблеми. Проблема вивчення джерел розвідувальної діяльності під час Національно-визвольної війни середини XVII століття є надзвичайно актуальною для нашого часу. Особливо це стосується нинішньої ситуації, коли Україна знову протистоїть ворогу російській федерації.

Глибокий аналіз джерел розвідувальної інформації дозволяє глибше дослідити військову справу та розвідувальну діяльність середини XVII століття. Дослідження військово-політичної діяльності Богдана Хмельницького дає змогу виявити, як саме козацька держава, перебуваючи у стані постійної боротьби з Річчю Посполитою, залучала на свій бік агентуру, які джерела інформації використовувала, як організовувала та формувала агентурну мережу.

Вивчення розвідки під час проведення операцій, проведених козаками, зокрема розсилання універсалів, підбурювання селян і міщан до повстання та вербування військових командирів на свій бік, допомагає краще зрозуміти механізми координації і комунікації в умовах багаточисельних зовнішніх та внутрішніх викликів. Історичні приклади ефектної взаємодії з місцевим населенням, підготовки та проведення агентурних акцій та збір інформації через агентів виявляють відпрацьовану систему планування та реалізації розвідувальних завдань, яка врешті-решт суттєво вплинула на хід військових кампаній козацької держави.

Дослідження діяльності козацької розвідки часів Богдана Хмельницького виходить за межі суто історичної проблематики та має безпосередній стосунок до сучасної дипломатії та інформаційно – аналітичної роботи. Цей історичний досвід надає унікальні приклади побудови і функціонування розвідки, її організаційна структура є надзвичайно корисними для науковців, практиків і всіх тих, хто цікавиться історією розвідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною основою статті є наукові праці провідних українських учених, зокрема, таких авторів, як М. Грушевський, М. Кордуба, О. Кульчинський, а також польських дослідників П. Козловського та К. Бобятинського.

Важливу наукову базу складають фундаментальні праці, серед яких: «Спеціальні

служби України від найдавніших часів і до сьогодення» за авторством Смоля В. А., Котляра М. Ф., Степанкова В. С. та «Нариси з історії розвідки суб'єктів державотворення на теренах України» за авторством Цибулькіна В. В., Рожена Л. М., Веденєєва Д. В.

Вагомий науковий внесок у дослідження цієї теми зробив В. С. Степанков який присвячені історії розвідки основну частину свого дослідження.

Мета статті. Метою цієї статті є вивчення становлення та розвитку розвідувальної діяльності козацької держави під проводом Богдана Хмельницького, а також вивчення джерел розвідувальної інформації, що використовували козаки під час Національно-визвольної війни середини XVII століття.

Таким чином, робота покликана розкрити джерела розвідувальної діяльності козацької розвідки за доби Богдана Хмельницького, а також продемонструвати вплив цих заходів на успіх Національно-визвольної війни і становлення козацької держави.

Виклад основного матеріалу. У наш час існує багато способів здобуття розвідувальної інформації. Серед основних у сучасний період можна виділити: розвідку за відкритими джерелами (OSINT), агентурну розвідку (HUMINT), видову розвідку (IMINT), радіоелектронну розвідку (SIGINT), інструментальну розвідку (MASINT) та геопросторову розвідку (GEOINT) [1, с. 10–11].

Однак за часів повстання гетьмана Богдана Хмельницького такого різноманіття методів отримання розвідувальної інформації не існувало. По суті, тоді не було відкритих джерел, як і технічних засобів для збору інформації. Тому майже всі розвіддані добувалися або агентурним шляхом, або через військово-розвідувальні операції.

Тепер розглянемо детальніше ці методи здобуття розвідувальної інформації, починаючи з агентурного. Відомо, що на розвідку Хмельницького працювала велика кількість агентів. Козаки змогли у середині XVII століття організувати широку агентурну мережу майже по всій Речі Посполитій, а також у сусідніх країнах, зокрема в Московському царстві, Кримському ханстві, Османській імперії, Трансильванському та Молдавському князівствах. Крім того, агенти гетьмана кон-

тактували з розвідниками інших країн на територіях Польщі, Чехії, Австрії, Моравії та Сілезії [2, с. 31–33].

Ще одним визначним досягненням козаків стала організація найбільшої на той час у Європі розвідувальної спецоперації. Вона була проведена у 1650–1651 роках для підтримки можливого походу трансильванського князя Ракоці II. Тоді в тил польських військ було заслано майже 2 тисячі агентів. Гетьманські емісари діяли настільки активно, що їхня діяльність згадувалася на територіях Західної Галичини, Малопольщі та Великопольщі. Для конспірації під час цієї операції агенти зазвичай видавали себе за жебраків, пілігримів, калік, мандрівних циркачів, монахів, священників або прочан [3, с. 92].

Організацією цієї спецоперації спочатку займався полковник Стасенко (Тарасенко), а згодом керівництво перебрала на себе Генеральна канцелярія на чолі з Іваном Виговським [4, с. 5].

Козацька розвідка залучала до своєї діяльності осіб різного національного походження, віросповідання та соціального статусу. Це стало можливим завдяки високому рівню майстерності у вербуванні таємних агентів. Серед них були шляхтичі, православні та католицькі священники, міщани, чиновники, військові, прості селяни, жебраки та навіть дипломати. Агентами розвідки ставали як чоловіки, так і жінки, люди різного віку, включно з підлітками.

Наприклад, у листах С. Кушевича від 4 жовтня 1648 року згадується, що під Львовом була затримана «білоголова» жінка, яка видавала себе за дружину козака. Максим Кривоніс відправив її разом із козаком під Краків для виконання розвідувальних завдань [3, с. 90; 4, с. 7].

Національний склад агентів також був дуже різноманітним. До агентурної мережі Хмельницького входили вірмени, греки, євреї, німці, поляки, лемки та роми [5, с. 87].

Легальними агентами гетьмана були представники його дипломатичної служби. Користуючись своїм дипломатичним статусом, вони, по суті, єдині складали легальний апарат розвідки під прикриттям. Завдяки власним знайомствам та дипломатичним каналам вони були цінним джерелом інформації.

Дипломатичні місії гетьмана постійно подорожували то до Москви, то до Бахчисарая чи Стамбула. Можливо, саме дипломати змогли створити агентурну ланку з дружин хана в гаремі. Ця мережа регулярно передавала гетьману відомості про плани хана та його васалів. Завдяки їй Хмельницький дізнався

про переговори між Варшавою та Бахчисараєм щодо створення спільного союзу проти Гетьманської держави [3, с. 161; 6, с. 166].

Найбільш значним дипломатичним агентом гетьмана був розвідник міжнародного рівня – грек Данило Калугер. У середині 1650-х років він став однією з ключових фігур у політичній операції, спланованій Богданом Хмельницьким спільно зі шведським королем Карлом X Густавом. Однак кожна сторона мала власні цілі, а сам Калугер вів подвійну гру – працював як на користь шведського короля, так і на користь гетьмана, тому справжньої співпраці між країнами не склалось [6, с. 91].

Нелегальна мережа агентів складалася з осіб, залучених до таємної співпраці. Гетьман доволі часто особисто відправляв агентів на завдання і був кінцевим споживачем здобутої ними розвідувальної інформації.

Збереглися згадки львівського синдика С. Кушевича, який, перебуваючи у складі посольства магістрату, вів переговори з Хмельницьким у 1648 році. У своїх нотатках він зафіксував випадок, коли під час переговорів місцевий священник привіз Хмельницькому листа від крехів'ян, за що отримав догану від гетьмана. Одразу після цього до Хмельницького прибув хлопець, якого відправили до Варшави для вивідання коронних справ, але який необережно розповідав про своє завдання. Хмельницький також насварив його, а потім наказав відвести в окреме місце, де згодом міг його вислухати [4, с. 6].

Коли було потрібно отримати інформацію з королівських органів влади, агентів напряду впроваджували туди. Так, литовський канцлер князь Альбрехт Станіслав Радзивіл наприкінці травня 1649 року доповідав із Вільно королю, що ворог має:... *«своїх шпигунів і знає все, що тут діється»*. А на початку березня 1651 року у Варшаві були заарештовані три розвідники, один із яких видавав себе за католицького священника [6, с. 79].

Також за наказом гетьмана агенти впроваджувалися або вербувалися у польському та литовському війську. Наприклад, Хмельницький листувався з поручиком Волосовцем, який служив у пана Забуського. У листах згадується, що поручикові дякували від імені гетьмана за надані відомості з-під Жванця.

Зазвичай агентами в польському війську були козаки, яких спеціально відправляли з розвідувальними завданнями. Шляхтич Жолкевський стверджував, що після Білоцерківської ради 1648 року Хмельницький послав агентів до західного регіону України. Їхнім завданням було збирати інформацію

про готовність польського війська та його переміщення.

А у 1651 році гетьман особисто інструктував стоянівського вйта С. Гірича, пояснюючи йому, як правильно поводитися у польському обозі, щоб його вважали за перебіжчика [4, с. 5–6].

Однак найбільше цінувалися агенти з панівних кіл тогочасної Європи та особи, наближені до них. Такі агенти були надзвичайно важливими для козаків, оскільки, завдяки своєму статусу, привертати менше уваги та мали доступ до значущої інформації.

Відомо, що на гетьмана працювали такі дрібні шляхтичі: В. Колаковський, П. Гжибовський, В. Островський, С. Лентовський, Я. Остроленський, Я. Бляковський та інші.

Серед козацьких агентів, які мали доступ до панівних кіл Польщі, виділялися брати Сечевичі, Ярмолівч і шляхтич Малюга. Останній здобував інформацію від короля Речі Посполитої під час гри в шахи [3, с. 89; 6, с. 176].

Серед осіб, наближених до панівних кіл Речі Посполитої, можна відзначити ченця Госького монастиря Петронія Ласко. Він був духовним наставником брацлавського воєводи Адама Киселя, який не приховував від нього жодних таємниць. Сам А. Кисіль очолював королівську комісію у 1648–1649 роках і вів переговори з Хмельницьким. З великим роздратуванням Кисіль повідомляв:... «Гетьманові завжди дає знати один якийсь пан про те, що тут пан воєвода брацлавський обіцяє козакам, та що чинять проти Війська Запорозького у Варшаві», «...дякуючи таємній інформації Хмельницький постійно отримує свідчення та знає все, що робиться у Польщі». Лише після смерті Киселя у 1653 році стало відомо, хто передавав інформацію козакам [6, с. 78].

Іншим прикладом може слугувати особистий секретар київського воєводи – Соболь. Ю. Джеджула припускає, що це був Євтихій Соболь, який у 1647 році виконував обов'язки королівського секретаря і був наближеною особою до коронного канцлера Єжі Оссолінського.

Історія також зберегла ім'я іншого таємного агента – православного купця з Вільно Данила Пулховського. Він служив референдарію Франциску Ісайському, який обіймав другу за значущістю посаду в польському уряді і звітував безпосередньо королю та канцлерам. Пулховський мав абсолютну довіру королівського референдарія, супроводжував його під час відвідин можновладців, тож чув багато цікавого й потаємного

«від багатьох сенаторів у таємних розмовах» [8, с. 36–37].

Однак найбільш цінним джерелом інформації для Хмельницького був український шляхтич, який обіймав посаду особистого камергера польського короля Яна Казимира II. Саме від нього козаки отримували відомості про події в сенаті та при королівському дворі.

У 1649 році Верещака передав Богдану Хмельницькому інформацію про збір королівського війська, що дало змогу гетьману завчасно мобілізувати свої сили, обложити одне з коронних військ у місті Збараж, а друге – розбити біля міста Зборів [9, с. 203].

Однак подальша доля Верещаки склалася невдало, як і в багатьох інших козацьких агентів. Аналізуючи причини поразки під Збаржем, поляки дійшли висновку, що хтось із наближених до короля передає дані козакам. Унаслідок цього наприкінці 1650 року Верещаку почали підозрювати в симпатії до справи Хмельницького.

На його репутацію негативно вплинула поразка козацьких військ під Берестечком. Після перемоги польські війська захопили щоденник сейму 1649 року, де поіменно згадувалися всі виступи та зміст промов. Ситуацію ускладнили свідчення татарського аристократа Нітшох-мурзи, який натякав на витік інформації з оточення короля.

Подальше розслідування та спеціальна оперативна гра польської контррозвідки довели причетність до цього Василя Верещаки. У результаті він був запроторений до фортеці Мальборк. Подальша доля Верещаки достеменно невідома [7, с. 79–81; 9, с. 204–218].

Цікаво, що, крім агентів в оточенні польського короля, Богдан Хмельницький мав свого розвідника і при дворі молдавського князя Василя Лупула. Ним був вельможа грецького походження Астаматій, який багато років працював на гетьмана. Він обіймав високу придворну посаду *постельничого*, що давало йому доступ до секретної інформації молдавського володаря.

Астаматій повідомляв Хмельницькому про інтриги Василя Лупула, його листування з турецьким султаном, візирами, польським королем і впливовими вельможами [8, с. 37].

Однак існує версія, що Астаматій мав ім'я Остап і був митним урядовцем Богдана Хмельницького. Водночас деякі джерела вказують, що він був агентом Івана Виговського [10, с. 665].

А при дворі Московського царя працював на розвідку гетьмана козацький лікар Лук'ян Григорович (Литвин), який офіційно служив

у Посольському приказі в Москві. Він був важливим джерелом інформації, оскільки саме через нього гетьман дізнався про деякі плани царя [9, с. 222].

Тепер перейдемо до іншого способу здобуття розвідувальної інформації, а саме шляхом військово-розвідувальних операцій. В часи Національно-визвольної війни козаки вже понад століття славилися як майстри військової розвідки та мали власні розвідувальні традиції.

Перші розвідувальні загони козаків з'явилися на межі XV–XVI століття як частина сторожової служби. Зокрема, розвідувальні загони були мобільним елементом при козацьких рудутах [7, с. 25].

Зазвичай розвідувальні роз'їзди складалися з 5–10 осіб. За ними, на відстані 5–15 кілометрів, рухався розвідувальний загін чисельністю до 100 осіб. Саме ці загони зазвичай виконували розвідувальні функції, стримували ворожі сили на певний час або заманювали ворогів у пастку.

Також члени цих загонів здобували важливу інформацію для війська. Для цього вони часто вдавалися до тактики «захоплення язика» – полонення ворожих військових. Як правило, їхньою ціллю були не прості солдати, а представники знаті, які володіли відомостями про плани ворожого війська. Крім того, таких полонених можна було використовувати як важливих заручників [7, с. 30–31; 9, с. 129].

Першими справжніми розвідниками вважаються козаки-характерники, яких люди того часу часто асоціювали з нечистою силою. Вороги приписували їм надзвичайні здібності [6, с. 153].

Згодом з'явилися пластуни – перші професійні розвідники на Січі. Один із 38 куренів Запорозької Січі складався саме з пластунів. Вони були справжньою військовою елітою козацького війська.

Щоб стати пластуном, потрібно було пройти складні іспити й випробування. Лише після цього побратими вирішували, чи гідна людина приєднатися до їхніх лав. Саме пластунам доручали найнебезпечніші та найскладніші завдання, зокрема вони здійснювали розвідувально-диверсійну діяльність у тилу противника й на маршрутах висування його основних сил [9, с. 132; 11, с. 9].

Зрозуміло, що за наявності сталих традицій розвідки Хмельницький майже не вносив змін у методи ведення військової розвідки. Тактична розвідка гетьмана складалася з козацьких розвідувальних загонів і підрозділів, а також окремої агентури, яка діяла в межах козацьких полків і сотень.

Ці тактичні розвідувальні одиниці були важливим джерелом військової інформації. Вони збирали дані шляхом спостереження, захоплення «язиків», опитування місцевих жителів, переселенців та покозачених селян і міщан. Уся добута інформація передавалася командирам або безпосередньо гетьману [3, с. 86; 9, с. 165].

Майже всі отримані розвіддані містили точні відомості про рух ворожого війська, його чисельність і плани. Це значно допомагало гетьману здобувати перемоги над польським військом як на початковому етапі Національно-визвольної війни, так і в її завершальний період [3, с. 93].

Однак були й провали розвідки, що призводили до поразок. Зокрема, одним із факторів поразки в уже згаданій битві під Берестечком польський історик Конрад Бобятинський називає провал козацької розвідки. Він зазначає: «...Козаки не тільки не мали жодної інформації про пересування групи Мирського і взагалі не очікували прибуття ворога з цього напрямку, але й були дуже здивовані прибуттям усього литовського війська» [12, с. 18–19].

Висновки. Розвідка у часи Богдана Хмельницького була однією з ключових складових військової та дипломатичної діяльності Гетьманщини. Вона базувалася переважно на агентурному зборі інформації та військово-розвідувальних операціях. В умовах відсутності сучасних технологій саме ці методи були основним джерелом надходження розвідувальної інформації.

Агентурна мережа козаків була унікальною для свого часу. Вона охоплювала не лише територію України, а й поширювалася на Річ Посполиту, Московське царство, Османську імперію та сусідні князівства. До агентів гетьмана входили представники різних соціальних верств та національностей, що дозволяло отримувати важливі розвідувальні дані безпосередньо з ворожого оточення.

Дипломатична розвідка відігравала значну роль у політичній грі Хмельницького. Завдяки агентурі при дворах європейських монархів та шляхти гетьман мав доступ до стратегічних даних про наміри супротивників. Однак, як свідчить приклад Данила Калугера, розвідники інколи вели подвійну гру, що ускладнювало зовнішньополітичні стосунки Гетьманщини.

Козацька військова розвідка мала розвинену систему збору інформації, спостереження та «захоплення язиків». Завдяки діяльності пластунів і розвідницьких загонів козаки отримували цінні тактичні дані, що часто давало їм перевагу у бойових діях.

Проте окремі провали розвідки, як у битві під Берестечком, свідчать про важливість своєчасного оновлення інформації та належного аналізу розвідувальних даних.

Перспективи подальших досліджень мають зосередитися на аналізі польських та європейських архівних матеріалів, які можуть розширити уявлення про козацьку розвідку та її вплив на міжнародну політику XVII століття. Також доцільно детальніше дослідити іноземні історичні джерела мину-

лого та сучасні, зокрема польські. Також доречно дослідити роль жінок, як джерело розвідувальної інформації в часи Гетьмана Богдана Хмельницького, оскільки їхній внесок у здобуття інформації залишається маловивченим.

Таким чином, дослідження діяльності козацької розвідки відкриває нові перспективи у вивченні воєнної історії України та допомагає краще зрозуміти її місце у глобальних геополітичних процесах XVII століття.

Література:

1. Борисфен Інтел Лекція 3. ОСНОВИ РОЗВІДУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ. 2020
2. Василик А. Українська розвідка. Поріг. 1993. №1. с. 29–32; № 2 С 31–33
3. Степанков В. Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648–1657), Кам'янець Подільський, 2008, с. 264, ISBN 978-066-96-959-9-4
4. Степанков В. Розвідувальна служба Української держави в роки Хмельниччини (1648–1657), Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана). Відп. ред. В. А. Смолій. К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. 285 с.
5. ЯРМИШ О. Н., БЕРНАДСЬКИЙ Б. В. «Лицарі плаща й кинджала»: (українська історія крізь призму діяльності спецслужб). Folio, 2023
6. Цибулькін В. В., Рожен Л. М. Веденєєв Д. В. *Нариси з історії розвідки суб'єктів державотворення на теренах України*. «Преса України», 2011, с. 536, ISBN 978-966-472-099-8.
7. Уривалкін О. М. Таємниці розвідок (діяльність таємних служб на території України, КНТ, 2007, с. 352.
8. Джеджула Ю. А. Таємна війна Богдана Хмельницького : іст.-докум. Оповідь. Київ: Молодь, 1995. 223 с.
9. Скрипник О. В. Українська розвідка. Прадавні часи, Київ: ВД «АДЕФ-Україна», 2020, с. 320
10. Дорошенко, Дмитро. Гетьман Петро Дорошенко = Hetman Petro Doroshenko : огляд його життя і політ. діяльності / Дмитро Дорошенко; ред. В. Омельченко. Нью-Йорк: УВАН у США, 1985. 712 с. : портр.
11. Жуков М. С. Особенности обеспечения национальной безопасности Украины путем осуществления разведывательной деятельности: исторический опыт Запорожской Сечи. *Теорія і практика правознавства*, 2016, 2.10: 15.
12. Bobiatyński K. W cieniu Beresteczka: działania militarne armii litewskiej przeciwko Kozakom w 1651 roku/Konrad Bobiatyński. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*, 2013, 14.3 (245): 7–30.

Дата надходження статті: 30.09.2025

Дата прийняття статті: 24.10.2025

Опубліковано: 04.12.2025

УДК 347.1

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2025.3.8>**Лілія СТРЕЛЬБИЦЬКА**

доктор юридичних наук, професор, заслужений працівник освіти України; професор кафедри цивільно-правових відносин Національної академії Служби безпеки України, lilliastrrel@gmail.com
ORCID: 0000-0003-2339-9088

Тетяна ЧЕРНОВА

випускниця магістратури ОП Інформаційне право Національної академії Служби безпеки України, tetianactrnova001@gmail.com
ORCID: 0009-0003-7463-5842

ОБРОБКА ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ У КОМЕРЦІЙНОМУ ПОВІТРЯНОМУ ПРОСТОРИ: ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ

Стаття присвячена аналізу правового регулювання обробки персональних даних у комерційному повітряному просторі, зокрема відповідності міжнародним стандартам та національним особливостям. Розглянуто ключові нормативні акти, такі як Загальний регламент про захист даних (GDPR) та Директива ЄС 2016/681 щодо використання даних пасажирів (PNR), які визначають вимоги до збору, зберігання та передачі персональних даних авіапасажирів. Особливу увагу приділено питанням транскордонної передачі даних, вимогам до авіаперевізників та операторів глобальних систем бронювання (GDS).

Аналізується національне законодавство України, його відповідності європейським нормам та викликам, що виникають у зв'язку з необхідністю гармонізації регулювання у сфері авіаперевезень. Запропоновано рекомендації щодо вдосконалення правового механізму захисту персональних даних у комерційному повітряному просторі України.

Ключові слова: цивільне право, особисті немайнові блага, персональні дані, комерційна авіація, транскордонна передача даних, авіаперевезення, цивільна авіація.

Lilia Strelbytska, Tetiana Chernova. PROCESSING OF PERSONAL DATA IN COMMERCIAL AIRSPACE: FEATURES OF NATIONAL REGULATION AND INTERNATIONAL STANDARDS

The article is dedicated to analyzing the legal regulation of personal data processing in commercial airspace, with a particular focus on compliance with international standards and national specifics. Key regulatory acts, such as the General Data Protection Regulation (GDPR) and EU Directive 2016/681 on the use of Passenger Name Record (PNR) data, are examined, as they establish requirements for the collection, storage, and transfer of airline passengers personal data. Special attention is given to issues of cross-border data transfer, requirements for air carriers, and operators of Global Distribution Systems (GDS). The study also analyzes Ukraine's national legislation, its alignment with European standards, and the challenges associated with the need to harmonize regulations in the field of air transport. Recommendations are proposed to improve the legal framework for protecting personal data in Ukraine's commercial airspace.

Key words: civil law, personal non-property benefits, personal data, commercial aviation, cross-border data transfer, air transport, civil aviation.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У сучасному цифровому середовищі обробка персональних даних є невід'ємною частиною комерційної авіації, оскільки авіакомпанії, аеропорти та оператори глобальних систем бронювання (GDS) щоденно працюють із величезними обсягами інформації про пасажирів. Регулювання цього процесу є вкрай важливим з огляду на зростаючі загрози кібербезпеки, ризики витоку даних та необхідність дотримання міжнародних стандартів.

Одним із ключових нормативних актів, що регулює обробку персональних даних у цій сфері, є Загальний регламент про захист даних

(GDPR), який встановлює суворі вимоги щодо збору, зберігання та передачі інформації. Також важливими є Директива ЄС 2016/681 (PNR) та міжнародні угоди, які регулюють передачу даних між державами. У цьому контексті особливо актуальним є питання транскордонної передачі персональних даних і забезпечення відповідного рівня їхнього захисту.

В Україні процес гармонізації національного законодавства із європейськими нормами триває, проте повна імплементація вимог GDPR ще не відбулася. Це створює низку викликів для українських авіаперевізників та регуляторів, зокрема щодо відповідності міжнародним стандартам і захисту прав пасажирів.

Таким чином, дослідження правового регулювання обробки персональних даних у комерційному повітряному просторі має важливе наукове та практичне значення, адже дозволяє оцінити існуючі правові механізми, ідентифікувати прогалини в законодавстві та запропонувати шляхи вдосконалення регулювання у сфері авіаперевезень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Проблеми забезпечення національної безпеки, а саме інформаційної безпеки, як її складової, потребують постійного дослідження в складних умовах сьогодення. Вчені постійно вивчають та систематизують загрози для національної безпеки, з метою їх запобігання, попередження та своєчасного виявлення [13; 14; 15]. Окремим предметом дослідження як у міжнародному, так і в національному правовому полі є питання захисту персональних даних у комерційному повітряному просторі. Значний внесок у розвиток цієї тематики зробили європейські правові інституції, зокрема Європейський парламент та Європейська комісія, які розробили та впровадили Загальний регламент про захист даних (GDPR), що набув чинності 25 травня 2018 року. GDPR встановлює суворі правила обробки персональних даних, у тому числі щодо їх транскордонної передачі, що є особливо важливим для авіаційної галузі.

Важливе місце в наукових дослідженнях займає Директива ЄС 2016/681 щодо використання даних про пасажирів (PNR), яка передбачає збір та обробку інформації про мандрівників з метою боротьби з тероризмом та організованою злочинністю. У зв'язку з цим науковці аналізують баланс між необхідністю забезпечення безпеки та захистом приватності пасажирів.

Отже, залишається низка невирішених питань, зокрема щодо повної імплементації GDPR в українське законодавство, ефективності механізмів контролю за обробкою персональних даних у сфері авіаперевезень та правових наслідків транскордонної передачі даних, що потребує подальшого дослідження.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є аналіз правового регулювання обробки персональних даних у комерційному повітряному просторі з урахуванням міжнародних стандартів та національних особливостей. Дослідження спрямоване на визначення ключових викликів, пов'язаних із забезпеченням конфіден-

ційності пасажирських даних, аналіз механізмів їхньої транскордонної передачі, а також оцінку відповідності українського законодавства вимогам Загального регламенту про захист даних (GDPR) та інших міжнародних актів.

Стаття також має на меті визначити правові механізми, які використовуються у сфері комерційної авіації для обробки персональних даних, зокрема в контексті діяльності авіаперевізників, аеропортів і глобальних систем бронювання (GDS). Окрему увагу приділено проблемам імплементації європейських норм у правову систему України та викликам, що постають перед національними суб'єктами авіаційної галузі.

На основі проведеного аналізу пропонуються рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання обробки персональних даних у сфері комерційного авіатранспорту з урахуванням міжнародного досвіду та особливостей української правової системи.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Загалом, при розгляді нормативно-правових актів, що регулюють цивільну авіацію, перш за все виділяються законодавчі акти та міжнародні норми, які охоплюють питання авіаційної безпеки, безпеки польотів, використання повітряного простору та ліцензування діяльності у цій сфері. Ці регуляторні механізми здебільшого зосереджуються на технічних аспектах та домовленостях між державами. Але варто враховувати, що цивільна авіація головним чином обслуговує перевезення пасажирів, і тому важливим напрямом правового регулювання є захист прав подорожуючих. Втім одним з таких ключових елементів захисту є забезпечення приватності та безпеки персональних даних пасажирів. У контексті обробки даних авіаційними компаніями це включає інформацію про бронювання, маршрути, а також дані для ідентифікації особи. Впровадження Загального регламенту про захист даних (GDPR) у сферу цивільної авіації вимагає дотримання його положень, що визначають матеріальну та територіальну сфери застосування при обробці персональних даних для їхнього подальшого застосування.

Застосування GDPR до обробки персональних даних цивільною авіацією визначається визначенням його матеріальної та локальної сфери застосування, тобто положеннями статей 2 і 3 GDPR.

Якщо говорити про правове регулювання сфери застосування GDPR, то ми знаходимо це в статті 2 GDPR, пункт 1 говорить, що «ця

постанова поширюється на повністю або частково автоматизовану обробку персональних даних, а також на не автоматизовану обробку тих персональних даних, які включені до реєстру або мають бути включені до нього».

Якщо водночас одна з негативних умов, зазначених у пунктах 2 і 3 цього положення, не виконується, можна стверджувати, що GDPR впливає на дану обробку персональних даних з точки зору матеріального обсягу.

Місцеву сферу застосування GDPR викладено в статті 3 GDPR, де зазначено, що «Цей регламент застосовується до обробки персональних даних у зв'язку з діяльністю установи контролера або процесора в Союзі, незалежно від того, чи відбувається обробка в Союзі чи за його межами.

Цей Регламент застосовується до обробки персональних даних суб'єктів даних, які знаходяться в Союзі, контролером або процесором, не зареєстрованим у Союзі, якщо діяльність з обробки пов'язана з:

а) пропозицією товарів або послуг таким суб'єктам даних у Союзі, незалежно від того, чи вимагається оплата від суб'єктів даних; або

б) моніторингом їх поведінки, якщо це відбувається в межах Союзу.

Цей регламент застосовується до обробки персональних даних адміністратором, який зареєстрований не в Союзі, а в місці, де законодавство держави-члена застосовується на основі міжнародного публічного права» [5].

З тлумачення цього положення випливає, що обробка персональних даних у цивільній авіації завжди підпадає під місцеву сферу застосування GDPR, за винятком випадків, коли обробка здійснюється контролером або процесором, не пов'язаним з його установою в ЄС, і в той же час обробка стосується суб'єкта даних, який не знаходиться в ЄС, якщо тільки контролер або обробник не зареєстровано за межами ЄС у місці, де законодавство держави-члена застосовується на основі публічних міжнародне право. Якщо ми дійдемо висновку про кумулятивне виконання умов, коли обробка підпадає під дію GDPR відповідно до його положень щодо матеріальної та місцевої сфери застосування, GDPR застосовується до обробки персональних даних, а також до адміністраторів і процесорів, які здійснюють поза обробкою персональних даних пов'язані поточними зобов'язаннями.

Коли ми говоримо про співвідношення правового регулювання цивільної авіації та GDPR, найчастіше маємо справу з комерційним авіаперевезенням. У сфері авіації загаль-

ного призначення персональні дані зазвичай або не обробляються взагалі, або лише в мінімальному обсязі, здебільшого у зв'язку з діями, які вживаються органами державного управління або в межах окремих юридичних осіб. Однак, з точки зору обсягу та кількості, це незначна частина персональних даних, що обробляються, порівняно з комерційним повітряним транспортом. Сфера цивільної авіації регулюється на рівні національного права, на рівні права ЄС а також на рівні міжнародного публічного права. Ці правові норми мають особливе відношення до GDPR.

Відношення між GDPR і національним законодавством України можна охарактеризувати через принцип пріоритету застосування європейських норм у положенні міжнародних зобов'язань України. Враховуючи пряму дію застосування GDPR для суб'єктів, що працюють з персональними даними громадян ЄС, національне законодавство буде мати в цілому, тільки адаптивну роль щодо GDPR, це зазвичай варто враховувати при наданні правового титулу для обробки персональних даних відповідно до статті 6, абз. 1, GDPR. Що стосується положень статті 6, а) і б) GDPR, Згідно зі статтею 6 GDPR, пунктами (а) і (б), лише правова норма, закріплена в законодавстві України або міжнародному договорі, ратифіковані Верховною Радою України, може вважатися законною підставою для обробки персональних даних [4].

У сфері цивільної авіації України такими відповідними актами національного законодавства, що визначають правові основи обробки персональних даних, можуть бути тільки положення Закону України «Про захист персональних даних» та Повітряного кодексу України, який регулює використання авіаційної інформації, обробку даних пасажирів, а також забезпечення безпеки авіаперевезень. Якщо розглядати національне право держав-країн ЄС, то нормативно-правові акти будуть діяти по-іншому, наприклад, у сфері цивільної авіації Чеської Республіки відповідною юридичною назвою національного законодавства держави-члена для обробки персональних даних держави-члена на основі законодавства ЄС може використовуватися Цивільний кодекс, розділ 69 і розділ 69а. У сфері комерційного повітряного транспорту чинною юридичною назвою для обробки персональних даних зазвичай є Чиказька конвенція або Монреальська конвенція.

Подібна ситуація і у випадку законодавства, яке регулює цивільну авіацію на рівні права ЄС. Вони також становлять дійсну правову основу для обробки персональних даних,

якщо обробка персональних даних базується на них. Прикладом є обробка персональних даних пасажирів у зв'язку з Регламентом (ЄС) № 1072/2009 Європейського Парламенту та Ради. 261/2004 від 11 лютого 2004 року, що встановлює загальні правила щодо компенсації та допомоги пасажирів у разі відмови в посадці та скасування або тривалої затримки рейсів, а також скасовує Регламент (ЄС) 295/91, 20.12.2004, 17.02.2004, с. 1–8, Директива Ради 2004/82/ЄС від 29 квітня 2004 року про зобов'язання авіаперевізників передавати дані про пасажирів, або Директива 2016/681 Європейського Парламенту та Ради від 27 квітня 2016 року про використання даних запису імен пасажирів для запобігання, виявлення, розслідування та судового переслідування терористичних і тяжких злочинів [1].

Таким чином, інтеграція норм GDPR у правову систему держави вимагає узгодження національного законодавства та міжнародно-правових норм. Таке узгодження є не тільки необхідним для України, але й для всіх інших країн, які співпрацюють з даним регламентом.

Законодавство України ж вимагає узгодження міжнародних стандартів із національними нормами, що в майбутньому дозволяє не створювати колізії в законодавстві, але й створює ефективну систему захисту персональних даних в авіаційному секторі. На додаток, відповідне законодавство, яке регулює цивільну авіацію, зазвичай передбачає конкретну правову назву для обробки персональних даних, деякі з них можуть бути використані для визначення статусу окремих суб'єктів, які обробляють персональні дані.

До того як повітряний транспорт почав фіксувати різке зростання кількості перевезених пасажирів, авіаперевізник забезпечував розповсюдження своєї пропозиції самостійно або в тісній співпраці з визначений діапазон сутностей. Однак збільшення пасажиропотоку та розширення ринку вимагали зміни підходів, тому була створена GDS.

GDS – це особливий тип електронної системи бронювання у формі об'єднаної комп'ютерної мережі, які на даний момент включають в себе три основні глобальні GDS, а саме Amadeus, Sabre та Galileo, які використовують більшість лідерів ринку.

Функціонування GDS можна розділити на два рівні. Першим рівнем є можливість GDS забезпечити зв'язок власних систем бронювання авіакомпаній з агентами. На другому рівні він може використовуватися безпосередньо авіаперевізниками як сама система бронювання. В такому разі здійснення бро-

нювання та продаж квитка відбувається через інтерфейс GDS, розміщений на веб-сайті авіакомпанії, у такий спосіб буде відбуватися укладення прямого договору перевезення між пасажиром та авіакомпанією.

Проте в обох випадках GDS містить інформацію про продукти, які пропонує продавець (у цьому випадку авіаперевізник), або дозволяє авіакомпанії інформувати агентства про свою пропозицію та дозволяє агентствам робити бронювання в системі бронювання, яку використовує авіакомпанія.

З точки зору обробки персональних даних провайдер GDS є іншою організацією, яка бере участь в обробці персональних даних під час здійснення бронювання. Через GDS відбуваються дві основні операції обробки персональних даних, які складаються з кількох операцій. Перший з них – це їх фіксація в момент внесення цих персональних даних до GDS. Далі відбувається їх зберігання в GDS і передача авіаперевізнику. Правові відносини між суб'єктом даних і постачальником GDS послуг принципово відрізняються від відносин між авіаперевізником і суб'єктом даних. Навпаки, між постачальником GDS і суб'єктом даних не укладається договір. Тим не менш, провайдер GDS обробляє його персональні дані. Тому доцільно поставити питання, на підставі якого правових підстав в даному випадку відбувається обробка персональних даних?

При розгляді правових підстав використання GDS, варто зазначити, що при використанні даної платформи є необхідністю не тільки пам'ятати про GDPR, але й використовувати положення про системи бронювання.

Правовим регулюванням даної платформи у Європейському Союзі є Регламент (ЄС) №80/2009 Європейського Парламенту та Ради від 14 січня 2009 року щодо кодексу поведінки для використання комп'ютеризованих систем бронювання, крім правил користування даних регламент визначає, також, права і обов'язки постачальників таких послуг та учасників ринку авіаперевезень.

Як ми можемо спостерігати, що в Європейському Союзі даний розділ регулюється окремим Регламентом, натомість в Україні правове регулювання GDS знаходиться у сфері транспортного законодавства, сфері електронної комерції та також у сфері захисту персональних даних. Основними актами, які регулюють дану діяльність є Цивільний кодекс України, Повітряний кодекс України, Закон України «Про захист персональних даних» а також Закон України «Про електронну комерцію». Тому ми можемо розглядати усі операції, які

виконуються провайдером GDS тільки через призму Європейського законодавства.

В такому разі, операції, які виконує провайдер GDS з персональними даними, є частиною більш тривалого ланцюжка операцій, які в кінцевому підсумку призводять до створення бронювання та подальшого виконання договору перевезення. Таким чином, право власності на обробку персональних даних постачальником GDS є ідентичним правовому статусу авіаперевізника, і його можна вважати похідним від нього.

Оцінку позиції постачальника GDS в обробці персональних даних можна здійснити, просто звернувшись до статті 11, абз. 1 Регламенту системи резервування, оскільки це законодавство прямо визначає постачальника GDS контролером персональних даних. Однак, якщо його позиція не була б визначена настільки авторитетно, його позиція як контролера є сумнівною. Причина полягає в тому, що мета обробки персональних даних у цьому випадку визначається насамперед авіаперевізником та суб'єктом даних. Через характер виконуваної діяльності постачальник GDS більше підпадає під визначення процесора відповідно до GDPR, яке стосується фізичної або юридичної особи, державного органу, агентства чи іншої організації, яка обробляє персональні дані для контролера. Тут також доцільно звернути увагу на статтю 28(1). GDPR, який зазначає, що «(...) процесор обробляє персональні дані лише на основі задокументованих інструкцій від контролера (...)».

Судова практика Європейського Союзу відіграє ключову роль у формуванні правових засад захисту персональних даних, зокрема у сфері комерційного повітряного транспорту, де питання передачі даних пасажирів державним органам третіх країн часто супроводжується нормативними та юридичними викликами.

Слід зазначити, що певні складнощі, пов'язані з передачею персональних даних у комерційному повітряному транспорті, є не просто супутнім явищем GDPR. Навпаки, можна стверджувати, що GDPR надає авіаперевізникам можливість передавати персональні дані пасажирів третім країнам без попереднього порушення законодавства ЄС, таким чином забезпечуючи їм певний ступінь правової визначеності, хоча вони повинні покладатися на загальні винятки відповідно до глави GDPR. Уже під час дії Директиви про захист даних ЄС мав справу з вимогами національного законодавства деяких своїх основних партнерів щодо передачі інформації

PNR та API про пасажирів, або навіть із випадками, коли ці партнери заявляли про доступ до систем бронювання, що використовувалися авіаперевізниками. Вона намагалася створити правову базу на рівні європейського права для цих випадків.

Вищезазначена ситуація також мала місце в США після терористичних нападів 11 вересня 2001 року. У відповідь США прийняли законодавство, яке вимагало від авіаперевізників, які здійснюють комерційні авіаперевезення до та з США, дозволяти митній та прикордонній охороні Департаменту внутрішньої безпеки США отримати доступ до систем бронювання містить інформацію про пасажирів PNR. Однак ЄС попередив США, що ця вимога може суперечити законодавству, прийнятому державами-членами ЄС згідно з Директивою про захист даних, і законодавством ЄС, що стосується Регламенту системи бронювання. У результаті цього було розпочато переговори між ЄС та США, які призвели до ухвалення 2004/496/ЄС: Рішення Ради від 17 травня 2004 року про укладення Угоди між Європейським Співтовариством та Сполученими Штатами Америки про обробку та передачу даних запису імен пасажирів (PNR) до Управління митної та прикордонної охорони Міністерства внутрішньої безпеки США, (далі – «Рішення Ради 496»), до якого додано угоду про умови передачі персональних даних до США. Крім того, було прийнято 2004/535/ЄС: Рішення Комісії від 14 травня 2004 року про відповідний рівень захисту персональних даних, що містяться в записках імен авіапасажирів, переданих до митної та прикордонної служби США, (далі – «Рішення США щодо адекватності») [5].

Суд ЄС також погодився з цією думкою, оскільки Рішення про достатність захисту в США стосувалося лише переданої інформації PNR, яка була передана на основі національного законодавства, спрямованого на забезпечення підвищеної безпеки в США, або посилення умов в'їзду громадян до США. Це стосувалося тому питання громадської безпеки, оборони та національної безпеки. Він також не розглядав передачу персональних даних як засіб створення та функціонування внутрішнього ринку чи усунення перешкод для вільного руху товарів.

Країни, яким потрібен доступ до інформації PNR та API з метою безпеки та боротьби з тероризмом, включають: ще одним важливим партнером ЄС є Канада.

У своєму Висновку 1/15 Суд ЄС вважає, що запропонована угода справді є несумісною з точки зору захисту персональних

даних, права на приватне життя та обмеження цих основних прав і свобод, гарантованих Хартією ЄС, але лише стосовно конфіденційні персональні дані. Суд ЄС також вважає, що якщо передбачувана угода не виключає обробку конфіденційних персональних даних, необхідно, щоб така угода передбачала, серед іншого:

1) які конфіденційні персональні дані можуть оброблятися;

2) обробка не повинна бути дискримінаційною;

3) обробка персональних даних осіб, які не підозрюються у створенні ризику, повинна бути обмежена;

4) забезпечення нагляду за обробкою таких даних незалежним наглядовим органом тощо.

Бажана угода про обробку Канадою інформації PNR та API досі не укладена. Це лише вказує на складність можливості передачі персональних даних третій країні та прийняття відповідного законодавства. Висновок 1/15, безсумнівно, сприяв затримці прийняття угоди, яка стане основою для обробки персональних даних органами державної влади в Канаді. Однак ЄС і Канада досі ведуть переговори щодо його закриття. Проте Висновок 1/15 слід розглядати й з іншого боку, оскільки він являє собою авторитетне рішення щодо змісту угоди про передачу персональних даних третім країнам та умов їх обробки, які можуть бути використані для створення аналогічних угод, укладених з третіми країнами.

Екстериторіальна сфера дії GDPR у комерційному повітряному транспорті найчастіше проявляється в авіаперевізниках, які мають представництва в ЄС, які також обробляють персональні дані за межами ЄС, але ця обробка пов'язана з їхнім представництвом у ЄС. Як зразковий приклад можна навести авіакомпанію LOT Polish Airlines, яка здійснює перевезення з Ларнаки до Варшави. Під час реєстрації пасажирів в аеропорту Ларнаки обробляються персональні дані, які явно пов'язані з діяльністю установи контролера в ЄС, але обробка персональних даних відбувається за його межами.

GDPR також охоплює інші конкретні випадки, коли авіаперевізнак, який не знаходиться в ЄС, укладає договір перевезення з суб'єктом даних, який знаходиться в ЄС. У цьому випадку можна зробити висновок про сферу застосування GDPR лише зі статті 3, абз. 2, GDPR не можна буде застосовувати без подальших розмов до всіх таких випадків, а лише до їх визначеного обсягу. Оцінюючи можливість застосування GDPR,

необхідно спиратися на пункт 23 GDPR, який містить пояснювальні вказівки для цих ситуацій, серед інших зазначено, що необхідно оцінити: «(...) чи має намір контролер або обробник пропонувати послуги суб'єктам даних в одній або кількох державах-членах Союзу (...) проста доступність веб-сайтів (...) недостатньо для встановлення цього наміру (...) таких факторів, як використання мови або валюти, які зазвичай використовуються в одній або кількох державах-членах, а також можливість замовлення товарів і послуг цією іншою мовою, або посилання на клієнтів або користувачів, які знаходяться в Союзі, можуть бути явним доказом того, що контролер має намір пропонувати товари чи послуги суб'єктам даних у Союзі».

Таким чином, екстериторіальність GDPR у комерційному повітряному транспорті є важливим механізмом захисту персональних даних у глобальному масштабі, незалежно від місця здійснення обробки. Розуміння сфери дії Регламенту дозволяє авіаперевізникам ефективно дотримуватись регуляторних вимог і мінімізувати юридичні ризики, пов'язані з міжнародною діяльністю.

Розуміння екстериторіальної сфери дії GDPR та специфіки комерційного повітряного транспорту створює умови для формування унікальних регуляторних підходів, які відрізняють авіаційну галузь від інших видів наземного транспорту, зокрема у міжнародному співробітництві. Специфікою комерційного повітряного транспорту є його швидкість і глобальність, яка дозволяє з'єднати найвіддаленіші куточки світу за десятки годин.

Така специфіка свідчить про те, що передача персональних даних до третіх країн досить поширена в комерційному авіатранспорті і в такому разі основним будівельним блоком для передачі персональних даних буде інститут стандартних договірних положень у значенні статті 46(1) GDPR. Дана стаття дозволяє вирішити питання передачі персональних даних між окремими авіаперевізниками, авіаперевізником і постачальником GDS, постачальником GDS і агентством.

У контексті даного розділу варто ще усвідомлювати про дві ключові інформації, до яких входять Advance Passenger Information (API) та Passenger Name Record (PNR).

API (Додаткова інформація про пасажирів) – це набір даних, які авіаперевізнак збирає під час реєстрації пасажирів і передає державним органам країн призначення або транзиту. API включає базову інформацію з паспорта або іншого ідентифікаційного документа, таку як ім'я, прізвище, дата наро-

дження, громадянство та номер документа. Ці дані використовуються для прикордонного контролю, боротьби з нелегальною міграцією та забезпечення безпеки авіаперельотів. Обробка API є обов'язковою вимогою в багатьох юрисдикціях і регламентується міжнародними та національними нормативними актами.

PNR (Дані про пасажирів) – це більш комплексна інформація, яка містить деталі про бронювання пасажирів. До PNR входять такі відомості, як маршрут подорожі, контактні дані, спосіб оплати, інформація про багаж, а також особливі вимоги пасажирів (наприклад, харчування або допомога для осіб з обмеженими можливостями). Дані PNR зазвичай зберігаються в системах бронювання авіакомпаній і використовуються для цілей безпеки, виявлення злочинної діяльності та терористичних загроз.

Передача API та PNR вимагає суворої відповідності положенням розділу V GDPR, що регулює міжнародну передачу даних та входить до передачі персональних даних. Оскільки стандартні договірні положення непридатні для відносин між приватними компаніями (авіаперевізниками) та державними органами, у цьому випадку часто використовуються виключення, передбачені статтею 49 GDPR, що дозволяють передавати дані для захисту життєво важливих інтересів, виконання юридичних зобов'язань або інших виняткових обставин. Таким чином, забезпечення правової обґрунтованості обробки API та PNR є критично важливим для дотримання вимог щодо захисту персональних даних у міжнародному авіасполученні.

Вирішуючи питання передачі інформації PNR та API пасажирів до третіх країн, які не забезпечують належного рівня захисту, не можна повністю уникнути розгляду можливості її передачі на основі інформованої згоди суб'єкта даних. Проте, на мою думку, ця юридична назва не може бути використана для даного питання. Суть обробки персональних даних на основі згоди, згідно зі статтею 4, пункт 11) GDPR, полягає у свободі її надання та можливості її відкликання. У пункті 42 GDPR зазначено наступне: «Згода не повинна вважатися вільною, якщо суб'єкт даних не має справжнього чи вільного вибору або не може відмовитися або відкликати згоду без шкоди». Якби суб'єкт даних хотів скористатися своїм правом і вільно відкликати згоду в певному випадку, виникла б ситуація, коли було б неможливо виконати транспортний договір через затримку з боку суб'єкта даних (кредитора). Після надання згоди, або після передачі персональних даних також буде неможливо

реалізувати право суб'єкта даних ефективно відкликати згоду на обробку, закріплене в статті 7, п. 3 GDPR. Отже, можна резюмувати, що дійсна згода на обробку персональних даних не може бути надана в цих випадках. Крім наведеного вище обґрунтування, слід зазначити, що вимога згоди в цьому випадку повністю суперечить змісту GDPR. Згода на обробку персональних даних, хоча вона включена в п. 6 ст. 1 GDPR, насамперед, слід використовувати лише як додаткову юридичну назву для обробки персональних даних у випадках, коли обробка не може бути здійснена на основі іншої.

На закінчення можна констатувати, що, незважаючи на складність підтвердження застосування винятку щодо передачі персональних даних у формі їх обробки з метою виконання договору, стороною якого є суб'єкт даних, це єдина реально застосовна назва для даного випадку обробки персональних даних.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Регулювання обробки персональних даних у комерційному повітряному просторі є важливою складовою забезпечення безпеки пасажирів та відповідності міжнародним стандартам. Європейські норми, зокрема GDPR, встановлюють високі вимоги до зберігання та передачі персональних даних, що впливає і на український авіаційний сектор. Подальша гармонізація національного законодавства із нормами ЄС сприятиме розвитку авіаційної галузі України та її інтеграції до світового ринку авіаперевезень.

Оцінюючи взаємну позицію авіаперевізника та постачальника GDS, необхідно оцінити, чи є вони двома окремими чи спільними контролерами в розумінні абз. 1 статті 26 GDPR, де зазначено, що спільні контролери залучаються, «якщо цілі та засоби обробки визначаються спільно двома чи більше контролерами (...)». З огляду на те, що вище вже було обґрунтовано, що постачальник GDS не визначає мету обробки, а також суттєво обмежений у визначенні засобів обробки, необхідно зробити висновок, що це не спільні контролери.

Тому при використанні GDS в Україні GDS та застосуванні норм GDPR варто зазначити, що українське законодавство може створювати додаткові труднощі у процесі обробки та збереженні персональних даних, що призведе до фрагментарного застосування норм різних нормативно-правових актів.

Відповідно, до поки не буде створено спеціалізованого закону або нормативного акта, який би прямо визначав основні прин-

ципи функціонування GDS та встановлював єдині правила для їх використання на території України правове забезпечення необхідного рівня не буде досягнутим. Загалом, дана законодавча прогалина створює досить багато колізій при вирішенні спірного питання. Також правова невизначеність подібного плану може впливати при негативно на діяльність та репутацію

українських компаній, при вирішенні судових спорів. Тому, враховуючи на міжнародний характер GDS, важливо врегулювати українське законодавство до норм Європейського Союзу, зокрема до положень Регламенту (ЄС) № 80/2009. В подальшому це забезпечить конкурентоспроможність ринку авіапослуг та захисту персональних даних споживачів.

Література:

1. Директива Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/681 від 27 квітня 2016 року про використання даних запису реєстрації пасажирів для запобігання, виявлення, розслідування та переслідування терористичних та тяжких злочинів: від 27.04.2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_045-16 (дата звернення: 23.08.2025).
2. Закон України «Про захист персональних даних»: від 01.06.2010 № 2297-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text> (дата звернення: 23.08.2025).
3. Закон України «Про електронну комерцію»: від 03.09.2015 № 675-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text> (дата звернення: 23.08.2025).
4. Закон України «Про міжнародні договори України»: від 29.06.2004 № 1906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text> (дата звернення: 23.08.2025).
5. Комісія PNR: список держав-членів, які вирішили застосувати Директиву (ЄС) 2016/68. Міграція та внутрішні справи. Європейська Комісія. URL: <https://op.europa.eu/en/publicationdetail/publication/179a6533-1757-11eb-b57e-01aa75ed71a1/language-en> (дата звернення: 23.08.2025).
6. Конвенція про міжнародну цивільну авіацію 1944 р.: Конвенція Міжнар. орг. цивільн. авіації від 07.12.1944. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_038#Text (дата звернення: 23.08.2025).
7. Конвенція про уніфікацію деяких правил міжнародних повітряних перевезень. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_594#Text (дата звернення: 23.08.2025).
8. Повітряний кодекс України: від 19.05.2011 № 3393-VI: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3393-17#Text> (дата звернення: 23.08.2025).
9. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#Text (дата звернення: 23.08.2025).
10. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2018/1139 від 4 липня 2018 року про спільні правила у галузі цивільної авіації та про створення Агентства з безпеки польотів Європейського Союзу, та про внесення змін до регламентів Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 2111/2005, (ЄС) № 1008/2008, (ЄС) № 996/2010, (ЄС) № 376/2014 та директив Європейського Парламенту і Ради 2014/30/ЄС та 2014/53/ЄС: від 04.07.2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_027-18#Text (дата звернення: 23.08.2025).
11. Угода між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом і його державами-членами, з іншої сторони, про спільний авіаційний простір № 984_004-21 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_004-21#Text (дата звернення: 23.08.2025).
12. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. № 435-IV URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 23.08.2025).
13. Забезпечення національної безпеки за основними напрямками життєдіяльності України: навчальний посібник: у 2-х ч. за заг. ред. А.М. Кислого і М.П. Стрельбицького. Київ: Міжрегіональна академія управління персоналом, 2021. 304с.
14. Стрельбицький М. П., Стрельбицька Л. М., Романов М. С. Соціально-правові засади управління національною безпекою України. Навчальний посібник. Острог. Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2021. 136 с.
15. Стрельбицький М. П., Стрельбицька Л. М., Долгов Д. Е. «Структура загроз національній безпеці України та їх вплив на державне управління» І Всеукраїнська науково-практична конференція ІФУНГ за міжнародною участю «Публічне управління та адміністрування в Україні: євроінтеграційний поступ» 31 травня 2024 року. м. Івано-Франківськ С. 454–460.

Дата надходження статті: 30.09.2025

Дата прийняття статті: 24.10.2025

Опубліковано: 04.12.2025

УДК 341.3

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2025.3.9>**Вадим ЧОРНИЙ**аспірант 2-го курсу навчання спеціальності 081 «Право» Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна», vadim.4htc@gmail.com

ORCID: 0009-0009-6237-6517

ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ЦИВІЛЬНОМУ НАСЕЛЕННЮ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ: МІЖНАРОДНИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОСВІД

Метою роботи є комплексний аналіз правових механізмів відшкодування шкоди цивільному населенню під час збройних конфліктів з урахуванням міжнародного та національного досвіду. Дослідження спрямоване на визначення ефективності існуючих міжнародних і національних механізмів, ідентифікацію основних проблем та ризиків, що ускладнюють реалізацію права потерпілих на компенсацію, а також розробку пропозицій щодо вдосконалення системи відшкодування шкоди. Методологія роботи базується на комплексному порівняльно-правовому аналізі норм міжнародного гуманітарного права та національного законодавства України, аналізі судової практики, вивченні конкретних кейсів міжнародних механізмів компенсації, таких як Компенсаційна комісія ООН (UNCC), Міжнародний суд ООН та Міжнародний кримінальний суд. Наукова новизна дослідження полягає у систематизації та порівнянні міжнародних і національних механізмів відшкодування шкоди, інтеграції прецедентів міжнародного права у національне законодавство та пропозиції практичних рекомендацій для підвищення ефективності державних процедур. У роботі визначено, що українські національні механізми, хоч і відповідають базовим принципам міжнародного гуманітарного права, все ж обмежені бюрократичними бар'єрами, недостатнім фінансуванням, складністю формування доказової бази та тривалістю судових процедур. Висновки дослідження підкреслюють необхідність цифровізації процесу оформлення компенсацій, створення спеціалізованих компенсаційних фондів із залученням державних і міжнародних ресурсів, підвищення прозорості та координації між державними органами, судами та міжнародними інституціями, а також активної імплементації міжнародного досвіду з урахуванням національних особливостей. Використання запропонованих підходів сприятиме ефективнішому захисту цивільного населення, забезпеченню принципу повного відшкодування шкоди та зміцненню правової системи у сфері компенсаційних механізмів під час збройних конфліктів.

Ключові слова: цивільне населення, збройний конфлікт, відшкодування шкоди, міжнародне гуманітарне право, національне законодавство, компенсаційні механізми.

Vadym Chorniy. LEGAL MECHANISMS FOR COMPENSATION OF DAMAGE TO CIVILIAN POPULATION DURING ARMED CONFLICTS: INTERNATIONAL AND NATIONAL EXPERIENCE

The purpose of this study is a comprehensive analysis of legal mechanisms for compensating damage to the civilian population during armed conflicts, taking into account both international and national experience. The research aims to assess the effectiveness of existing international and national mechanisms, identify key challenges and obstacles that hinder the realization of victims' rights to compensation, and propose measures to improve the damage compensation system. The methodology is based on a comprehensive comparative legal analysis of international humanitarian law and Ukrainian national legislation, examination of judicial practice, and study of specific international compensation case studies, including the United Nations Compensation Commission (UNCC), the International Court of Justice, and the International Criminal Court. The scientific novelty of the study lies in the systematization and comparison of international and national compensation mechanisms, integration of international legal precedents into national legislation, and provision of practical recommendations to enhance the efficiency of state procedures. The research demonstrates that while Ukrainian national mechanisms comply with the basic principles of international humanitarian law, their effectiveness is limited by bureaucratic obstacles, insufficient funding, complex evidentiary requirements, and prolonged judicial proceedings. The conclusions emphasize the need for digitalization of compensation application processes, creation of specialized compensation funds utilizing both national and international resources, increased transparency and coordination among state authorities, courts, and international institutions, and active implementation of international best practices adapted to national conditions. Application of these approaches will contribute to more effective protection of civilians, ensure the principle of full compensation for damages, and strengthen the legal framework in the field of compensation mechanisms during armed conflicts.

Key words: civilian population, armed conflict, damage compensation, international humanitarian law, national legislation, compensation mechanisms.

Постановка проблеми. Збройні конфлікти завжди супроводжуються значними людськими та матеріальними втратами, при цьому цивільне населення залишається

однією з найбільш вразливих категорій. Втрата житла, майна, здоров'я, а також психологічні травми створюють комплексну шкоду, яка потребує правового врегулювання. Попри

існування численних міжнародних конвенцій та національних нормативних актів, практика ефективного відшкодування шкоди цивільному населенню часто постає перед проблемами реалізації, недофінансуванням та відсутністю узгоджених процедур. Це створює необхідність аналізу існуючих механізмів, виявлення прогалин та розробки рекомендацій для підвищення їх ефективності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У наукових працях значна увага приділяється міжнародно-правовому захисту цивільного населення під час збройних конфліктів (Бані-Насер, 2015; Падалка, 2022; Клапоушак, 2023), а також особливостям захисту вразливих груп, зокрема жінок (Луцан, 2022). Важливим напрямом є дослідження механізмів відшкодування шкоди та репарацій як у міжнародному, так і в національному вимірі (Городиський, 2023; Мудра, 2024; Погрібний, 2024). Окремо підкреслюється роль міжнародних інституцій, насамперед Міжнародного кримінального суду (Каменєва, Ковальова, 2023). Нормативну основу становлять положення міжнародних конвенцій та національного законодавства України.

Разом з тим залишаються невирішеними питання практичного впровадження механізмів компенсації шкоди, ефективності міжнародних інституцій у протидії агресії, узгодження національної та міжнародної практики, а також забезпечення належного захисту всіх категорій цивільного населення.

Метою статті є комплексний аналіз правових механізмів відшкодування шкоди цивільному населенню під час збройних конфліктів, як на міжнародному, так і на національному рівнях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Цивільне населення визначається як сукупність осіб, які не беруть безпосередньої участі у бойових діях і не належать до збройних сил чи інших категорій комбатантів під час збройного конфлікту. Відповідно до положень Міжнародного гуманітарного права (МГП), зокрема Женевських конвенцій 1949 року та Додаткового протоколу I 1977 року, цивільні особи користуються особливим правовим захистом від будь-яких форм нападів і не можуть бути навмисно залучені до воєнних дій. У разі виникнення сумнівів щодо статусу конкретної особи слід виходити з принципу надання їй цивільного статусу.

Особливий захист надається вразливим категоріям цивільного населення, до яких відносяться жінки, діти, особи похилого віку, інваліди та медичний персонал. Сторони конфлікту зобов'язані застосовувати запобіжні

заходи для мінімізації шкоди цивільним особам, зокрема здійснювати перевірку об'єктів нападу та обирати методи ведення бойових дій, що зменшують ризики для цивільного населення [5; 10].

Під час ведення збройних конфліктів цивільне населення піддається комплексному впливу різноманітних форм шкоди, що мають як прямий, так і опосередкований характер, і які умовно класифікуються на матеріальну, моральну та екологічну шкоду. Кожна з цих категорій має специфічні ознаки, що визначають не лише характер втрат, але й механізми їх правового врегулювання та компенсації.

Матеріальна шкода являє собою наслідок фізичного руйнування або втрати об'єктів, що забезпечують життєдіяльність цивільного населення. До таких втрат відносяться руйнування житлових будинків, об'єктів соціальної інфраструктури, промислових та комерційних об'єктів, транспортної та комунікаційної мережі, а також приватного майна громадян. Крім того, матеріальна шкода охоплює втрату засобів до існування, що включає робочі ресурси, запаси продуктів харчування, медичне обладнання та фінансові активи. Вона проявляється як прямі економічні втрати, які негативно впливають на соціально-економічну стабільність громад, і вимагає комплексного юридичного врегулювання. Процес компенсації матеріальної шкоди передбачає як визначення розміру збитків, так і механізми їх відшкодування через державні, міжнародні або приватні програми, що забезпечують відновлення майнових прав постраждалих [5].

Моральна шкода характеризується невидимими, проте не менш суттєвими наслідками конфліктів для цивільного населення. Вона охоплює психічні травми, страждання, страх, втрату близьких осіб, порушення гідності та фундаментальних прав людини. Такі порушення можуть виникати як внаслідок прямого фізичного насильства, так і в результаті психологічного впливу, зокрема через постійний стрес, загрозу життю та свідоме залучення цивільних осіб у ситуації небезпеки. Моральна шкода потребує спеціалізованих підходів до компенсації, що передбачають не лише матеріальне відшкодування, а й заходи психологічної та соціальної підтримки, відновлення соціальних зв'язків та правової справедливості.

Екологічна шкода виникає внаслідок руйнування природного середовища та забруднення екосистем, що є наслідком безпосередніх військових дій або їхніх опосередкованих ефектів. До таких проявів належать токсичне забруднення водних ресурсів, ґрунту та пові-

тря, деградація лісових та сільськогосподарських угідь, руйнування флори й фауни, що створює довгострокові негативні наслідки для здоров'я населення та біологічного балансу територій. Екологічна шкода особливо небезпечна тим, що її наслідки часто проявляються через значний проміжок часу після завершення конфлікту та можуть перешкоджати відновленню життєдіяльності постраждалих громад [5; 8].

Виділення та детальна класифікація цих категорій шкоди має вирішальне значення для формування ефективних правових механізмів компенсації. Чітке визначення матеріальної, моральної та екологічної шкоди дозволяє не лише об'єктивно оцінити збитки, але й розробляти комплексні стратегії їх відшкодування, що включають юридичні, соціальні та економічні заходи підтримки постраждалих. Такий системний підхід забезпечує цілісну реалізацію принципів міжнародного гуманітарного права та гарантує ефективний захист цивільного населення під час та після збройних конфліктів.

Міжнародне гуманітарне право встановлює ключові принципи, на основі яких здійснюється відшкодування шкоди цивільним особам:

По-перше, принцип повного відшкодування шкоди – держава або сторона конфлікту, яка порушує норми МГП, несе юридичну відповідальність за повне відшкодування матеріальної, моральної та екологічної шкоди.

По-друге, принцип відновлення справедливості – компенсація розглядається як механізм юридичної відповідальності, що забезпечує захист прав потерпілих і відновлює справедливість.

По-третє, заборона навмисних атак на цивільних та цивільні об'єкти – такі дії вважаються воєнними злочинами та є підставою для міжнародної відповідальності.

По-четверте, нормативна основа компенсації – відшкодування ґрунтується на положеннях Женевських конвенцій 1949 року, Додаткових протоколах та звичаєвому міжнародному праві.

По-п'яте, обов'язок запобіжних заходів – сторони конфлікту зобов'язані вживати всі можливі заходи для мінімізації шкоди цивільному населенню [1; 18].

Реалізація цих принципів забезпечує формування правової бази, що визначає статус цивільного населення, обсяг можливого відшкодування та підстави для притягнення порушників до відповідальності. Сучасне міжнародне гуманітарне право створює комплексний механізм захисту цивільних осіб

і є основою для розвитку національних систем компенсації шкоди, адаптованих до конкретних умов збройних конфліктів.

Відповідальність держав за шкоду цивільному населенню під час збройних конфліктів є центральним елементом міжнародного гуманітарного права і визначає правові рамки захисту цивільних осіб у військових умовах. Основу цієї системи складають ключові міжнародні договори та конвенції, зокрема Женевські конвенції 1949 року та Гаазькі конвенції 1907 року, які закріплюють не лише обов'язки держав щодо забезпечення безпеки цивільного населення, а й механізми юридичної відповідальності за порушення цих норм. Женевські конвенції встановлюють, що держави-учасниці зобов'язані вживати всіх необхідних заходів для захисту цивільних, запобігання нападам на мирних жителів та відшкодування шкоди, завданої унаслідок бойових дій. Вони визначають серйозні порушення як воєнні злочини, що потребують належного юридичного реагування на міжнародному рівні. Гаазькі конвенції, своєю чергою, регулюють питання відшкодування майнової шкоди та шкоди життю цивільних осіб, уточнюють критерії визначення законності військових дій та встановлюють порядок притягнення держав до відповідальності за порушення норм ведення війни [6; 7; 9].

Міжнародні судові та арбітражні інституції відіграють ключову роль у реалізації цих норм та забезпеченні відновлення справедливості. Серед них особливе значення має Міжнародний суд ООН, який розглядає суперечки між державами щодо відповідальності за шкоду цивільному населенню, визначає обсяг компенсацій та встановлює юридичні прецеденти. Поряд із цим, Міжнародний кримінальний суд (МКС) забезпечує індивідуальну відповідальність осіб, які вчиняють воєнні злочини, злочини проти людяності та геноцид, що спричиняють шкоду цивільним особам. Таке поєднання державної та індивідуальної відповідальності дозволяє формувати комплексну систему юридичного захисту, що охоплює як держави, так і окремих суб'єктів міжнародного права [4].

Одним із найефективніших механізмів відшкодування є створення спеціалізованих компенсаційних фондів, зокрема Фонду компенсацій жертв (United Nations Compensation Commission – UNCC), заснованого після Іраку-кувейтського конфлікту 1990–1991 років. Цей фонд був призначений для розгляду заяв цивільних осіб та урядових структур Кувейту щодо компенсації матеріальних, моральних та економічних збитків. Фонд фінансувався

коштом частини доходів від експорту нафти Іраку і функціонував понад три десятиліття, задовольнивши понад мільйон заяв на суму понад 52 млрд доларів США. Діяльність UNCC стала прецедентом у сфері міжнародного права, показавши, як ефективно можна поєднувати державну відповідальність із механізмами фінансової компенсації та відновлення прав цивільного населення [3].

Важливою складовою системи міжнародного захисту є діяльність гуманітарних організацій, зокрема Міжнародного комітету Червоного Хреста (МКЧХ) та Організації Об'єднаних Націй. МКЧХ здійснює моніторинг дотримання норм міжнародного гуманітарного права, надає безпосередню гуманітарну допомогу цивільним особам, підтримує ініціативи з реабілітації, а також виступає посередником між сторонами конфлікту. Організації ООН координують гуманітарні операції, сприяють створенню компенсаційних механізмів та фондів для відшкодування шкоди, а також інтегрують національні організації, такі як Товариство Червоного Хреста України, у глобальну систему захисту цивільних осіб.

Досвід конкретних міжнародних конфліктів дозволяє простежити практичне застосування зазначених механізмів. Так, у випадку Іраку та Кувейту після війни 1990–1991 років Компенсаційна комісія ООН розглянула понад 2,7 млн заяв на компенсацію та задовольнила більше мільйона вимог, забезпечивши відшкодування збитків на загальну суму понад 52 млрд доларів [15]. У колишній Югославії Міжнародний трибунал ООН притягав до відповідальності осіб, які вчинили воєнні злочини проти цивільного населення, що дозволило реалізувати репараційні механізми в конкретних випадках [4]. У випадку Палестини питання компенсації цивільному населенню розглядаються через низку резолюцій міжнародних органів, однак політична складність ситуації ускладнює практичну реалізацію відшкодування, демонструючи межі ефективності існуючих механізмів у політично конфліктних регіонах [3].

Зазначимо, що забезпечення захисту цивільного населення та відшкодування шкоди, заподіяної воєнними діями на території України, ґрунтується на комплексі національного законодавства, інституційних механізмів та судової практики, які інтегрують принципи міжнародного гуманітарного права. Національні механізми спрямовані на відновлення порушених прав, компенсацію матеріальних та моральних втрат, а також на соціальну підтримку постраждалих громадян.

Основу правового регулювання становить Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» № 1207-VII (2014), який передбачає відшкодування матеріальної та моральної шкоди громадянам, юридичним особам і державі, завданої внаслідок тимчасової окупації та воєнних дій. Закон визначає порядок відшкодування збитків, а також статус громадян, які постраждали від окупації чи бойових дій [14].

Додатково, українське законодавство передбачає одноразові грошові виплати для працівників критичної інфраструктури та інших категорій осіб, які постраждали внаслідок військової агресії, забезпечуючи соціальний захист тих, хто безпосередньо постраждав від бойових дій. Загальні положення щодо відшкодування майнової та моральної шкоди закріплені у Цивільному кодексі України (ст. 1166–1167), який визначає принципи компенсації збитків, що включають відшкодування матеріальної шкоди, моральної шкоди, шкоди здоров'ю та втрати майна. Ці норми дозволяють забезпечити комплексний підхід до відновлення порушених прав цивільних осіб під час збройних конфліктів [16].

Відповідальність за організацію та реалізацію механізмів відшкодування покладена на державні органи, які працюють на центральному та місцевому рівнях. До ключових інституцій належать обласні військові адміністрації, Міністерство соціальної політики України, а також спеціальні комісії, створені для надання компенсації за зруйноване житло та інші матеріальні збитки.

Судова система України виконує важливу роль у встановленні фактів шкоди та стягненні компенсацій у цивільних і кримінальних провадженнях. Законодавством передбачено, що відшкодування може здійснюватися як добровільно, за домовленістю сторін, так і через судові рішення, що особливо актуально у справах про цивільні позови, пов'язані з військовою агресією. Таким чином, державні адміністративні механізми та судова система взаємодіють, забезпечуючи комплексну систему відшкодування та юридичного захисту цивільного населення [2].

Національна судова практика демонструє ефективне застосування законодавства у справах про відшкодування шкоди, завданої воєнними діями. Наприклад, у справі № 216/5657/22 суд задовольнив позов про відшкодування понад 25 млн грн як матеріальної, так і моральної шкоди, завданої окупацією частини територій України та іншими агресивними діями РФ. Рішення ґрунтувалося на

нормах Цивільного кодексу України та законі про окуповані території [13].

Інший приклад – рішення Верховного Суду від 20.09.2024 у справі № 172/631/23, де позивачі отримали грошові компенсації за зруйноване житло відповідно до нормативних актів уряду. Ці кейси демонструють, що національні суди активно застосовують норми міжнародного гуманітарного права, інтегруючи їх у внутрішньодержавну практику та забезпечуючи справедливу компенсацію постраждалим громадянам [12].

Українські національні механізми відшкодування шкоди відповідають базовим принципам міжнародного гуманітарного права, зокрема принципу повного відшкодування цивільним особам шкоди, заподіяної воєнними діями. Водночас національні механізми суттєво відрізняються від міжнародних стандартів за низкою характеристик.

По-перше, міжнародні механізми, такі як UNCC, мають ширшу юрисдикцію та більший фінансовий потенціал, що дозволяє охоплювати значно більший масштаб постраждалих осіб і держав. Національні ж механізми більше орієнтовані на судову практику, державні адміністративні процедури та бюджетні фонди, що обмежує можливості швидкого та масштабного відшкодування.

По-друге, міжнародні механізми часто передбачають застосування санкцій та примусових виплат з боку держав-агресорів, тоді як українські підходи реалізуються переважно через внутрішньодержавні адміністративні та судові процедури.

По-третє, національна судова практика України демонструє активне використання норм міжнародного гуманітарного права, інтегруючи міжнародні прецеденти у власні рішення та наближаючи стандарти до світових. Це свідчить про поступове підвищення ефективності національних механізмів та їхню відповідність міжнародним вимогам щодо відшкодування шкоди цивільному населенню [11].

Система відшкодування шкоди цивільному населенню під час збройних конфліктів є надзвичайно складною і багаторівневою, оскільки потребує одночасного поєднання правового, фінансового та організаційного забезпечення. Попри наявність законодавчих норм, судової практики та адміністративних процедур, національні механізми відшкодування шкоди стикаються з низкою серйозних проблем, що істотно знижують їхню ефективність. Однією з основних перешкод є надмірна бюрократія, яка проявляється у громіздких і тривалих процедурах оформлення документів та розгляду

заяв на компенсацію. Постраждалі громадяни змушені неодноразово подавати підтверджуючі документи, очікувати довгий час на верифікацію збитків і проходити численні етапи перевірки, що значно затягує процес отримання належної допомоги. Ці бюрократичні перепони особливо відчутні у випадках, коли мова йде про відшкодування збитків від руйнування житла чи втрати майна внаслідок воєнних дій [17].

Ще однією суттєвою проблемою є недостатня доказова база для підтвердження завданої шкоди. Під час бойових дій часто руйнується документація, а доступ до тимчасово окупованих територій є обмеженим або неможливим, що створює значні труднощі у фіксації обсягів шкоди та встановленні причинного зв'язку між діями агресора та завданими збитками. Недостатня кількість надійних доказів ускладнює процес підтвердження права на компенсацію, призводить до затягування розгляду справ у судах і нерідко стає причиною відмов у виплаті компенсацій, що суперечить принципу повного відшкодування шкоди, закріпленому у міжнародному гуманітарному праві [17].

Фінансова складова також значною мірою визначає ефективність національних механізмів. Попри державні компенсаційні фонди, бюджетні обмеження часто не дозволяють повністю покрити існуючі збитки. Це обмежує реалізацію права на повне відшкодування як матеріальних, так і моральних втрат, залишаючи значну частину постраждалих без належної підтримки. Крім того, низький рівень фінансових ресурсів впливає на швидкість реагування державних органів і здатність створювати довгострокові механізми компенсацій, що ще більше загострює соціальну напругу серед постраждалих.

Серед додаткових викликів слід зазначити недостатню координацію між державними органами, судами та міжнародними гуманітарними інституціями. Відсутність узгодженої роботи призводить до дублювання процедур, втрати часу та неефективного використання ресурсів, що особливо критично у випадках масових руйнувань та великого числа постраждалих [17; 19].

Для подолання цих проблем пропонується низка комплексних заходів. Перш за все, необхідно спростити та стандартизувати процедури оформлення заяв на компенсацію, оптимізувати роботу комісій і скоротити бюрократичні кроки, що дозволить значно пришвидшити процес отримання виплат. Важливим напрямом є цифровізація процесів: запровадження електронних систем фіксації

шкоди та інтеграція інформації з державних реєстрів забезпечить прозорість, зменшить людський фактор і скоротить час обробки заяв. Не менш актуальним є створення спеціалізованих компенсаційних фондів, які акумулювали б ресурси держави та міжнародної допомоги та забезпечували б оперативний та прозорий розподіл коштів серед постраждалих. Підвищенню ефективності сприятиме також посилення координації між державними органами та судами, удосконалення нормативно-правової бази та забезпечення доступу до правосуддя для кожного потерпілого.

Великий потенціал для підвищення ефективності національної системи відшкодування шкоди має інтеграція міжнародного досвіду. Україна може запозичити практики Компенсаційної комісії ООН (UNCC), Міжнародного суду ООН та Міжнародного кримінального суду, адаптувавши їх до національних умов. Це передбачає впровадження стандартів доказування та процедур розгляду справ, використання принципу повного й відповідального відшкодування шкоди, а також активну співпрацю з міжнародними гуманітарними організаціями для отримання технічної, юридичної та фінансової підтримки. Водночас досвід держав, що пройшли через збройні конфлікти, демонструє ефективність створення спеціалізованих фондів та швидких компенсаційних механізмів, які можна адаптувати для України з урахуванням особливостей національного законодавства та фінансових можливостей [15; 17].

Висновки. Дослідження показало, що ефективність відшкодування шкоди цивільному населенню під час збройних конфліктів залежить від поєднання законодавчої бази, організаційних процедур і ресурсного забезпечення. В Україні механізми компенсацій вже регламентовані, зокрема через Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» та Цивільний кодекс. Судова практика підтверджує можливість стягнення матеріальної та моральної шкоди як через добровільні механізми, так і через судові рішення.

Водночас на практиці існують проблеми: бюрократія, складність збору доказів, обмежений доступ до окупованих територій та недостатнє фінансування. Порівняльний аналіз із міжнародними механізмами, такими як UNCC чи Міжнародний суд ООН, показав переваги міжнародних систем у фінансовій базі та стандартизованих процедурах, тоді як національні механізми більш орієнтовані на судову практику та державні фонди.

Перспективи розвитку включають удосконалення законодавства, цифровізацію процедур, створення спеціалізованих компенсаційних фондів і активну інтеграцію міжнародного досвіду. Поєднання національних і міжнародних підходів, підвищення прозорості, оптимізація доказової бази та покращення координації між органами влади та судами дозволять забезпечити ефективний захист цивільного населення і реалізацію принципу повного відшкодування шкоди.

Література:

1. Бані-Насер Фаді Міжнародно-правовий захист цивільного населення та інших категорій осіб під час збройних конфліктів. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 6. С. 79–87.
2. Відшкодування шкоди, заподіяної війною: можливості українського правосуддя. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1556344/>
3. Городиський І. Досвід Компенсаційної комісії ООН та висновки для відшкодування Україні | Центр Дністрянського. URL: <https://dc.org.ua/news/dosvid-kompensatsiynoyi-komisiyi-onn-ta-vysnovky-dlya-vidshkoduvannya-ukrayini>
4. Камєнєва В., Ковальова С. Роль міжнародного кримінального суду у забезпеченні світового миру та безпеки: досягнення та проблеми. *Матеріали конференцій МНЛ, (19 травня 2023 р., м. Харків)*, 2023. С. 195–196.
5. Клапоушак Д.С. Щодо міжнародно-правового захисту цивільного населення під час збройного конфлікту. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. №77, Ч. 2. С. 294–299.
6. Конвенція IV про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі. Офіційний Вебпортал Парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text
7. Конвенція про захист цивільного населення під час війни. Офіційний Вебпортал Парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text
8. Луцан А. В. Захист прав жінок в умовах збройних конфліктів. *Право і суспільство*. 2022. № 6. С. 299–306.
9. Мудра І. Правові засоби та інструменти відшкодування шкоди, завданої міжнародно-протиправними діями держав. *Юридичний вісник*, 2024, №2. С. 92–99. DOI: 10.32782/yuv.v2.2024.12

10. Падалка М. А. Міжнародно-правовий захист цивільного населення під час збройних конфліктів. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2022. № 6. DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2022-6-01-10>
11. Погрібний С. Огляд національної судової практики щодо відшкодування шкоди, завданої війною. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2024/Prezent_Shkoda_zavd_war.pdf
12. Постанова від 06.02.2024 по справі № 172/631/23 Дніпровський апеляційний суд | ZAKONONLINE – Право знати! URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/116819448>
13. Постанова суду № 216/5657/22 від 20.06.2024 про відшкодування шкоди. ipLex Судові Рішення. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=120065557&red=10000381b7dfla6744cda554f216c9d7d542c7&d=5>
14. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України. Офіційний Вебпортал Парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>
15. Репарація – відшкодування шкоди, завданої країною-агресором. URL: <https://agro-pro.com.ua/news/reparacia-vidskoduvanna-skodi-zavdanoi-krainou-agresorom>
16. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV : станом на 4 верес. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
17. Шрамко С. С. Правові механізми відшкодування шкоди жертвам військових конфліктів: проблеми і перспективи. *Вісник юридичних наук*. 2024. № 53(2). С. 371–376.
18. Шутяк І. А., Іншеков М. В., Євтушок В. А. Захист цивільного населення в умовах воєнного стану *SWorldJournal*. 2023. № 1. С. 11–16.
19. Яковлева С. Відшкодування шкоди, заподіяної війною: можливості українського правосуддя. *Юридична газета online*. № 13–16. С. 771–774.

Дата надходження статті: 22.09.2025

Дата прийняття статті: 24.10.2025

Опубліковано: 04.12.2025

УДК 342.5

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2025.3.10>**Руслан ЧОРНОЛУЦЬКИЙ**

доктор юридичних наук, професор кафедри цивільно-правових дисциплін та міжнародного права
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», jurcomm77@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7672-0739

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ ТА ВЗАЄМОВПЛИВУ МІЖНАРОДНОГО ПУБЛІЧНОГО І МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

У статті досліджено актуальні проблеми співвідношення та взаємовпливу міжнародного публічного і міжнародного приватного права в умовах глобалізації та трансформації світової правової системи. Проаналізовано ключові доктринальні підходи до визначення меж і точок перетину цих двох галузей, а також звернуто увагу на складнощі практичного застосування норм у сфері захисту прав людини, міжнародної торгівлі та інвестицій. З'ясовано, що взаємодія публічного та приватного міжнародного права набуває дедалі більш комплексного характеру: норми міжнародних конвенцій впливають на приватноправові відносини, тоді як міжнародні комерційні арбітражі та національні суди враховують стандарти публічного міжнародного права. Визначено, що особливої актуальності набуває питання гармонізації підходів до юрисдикції, застосовного права та імплементації міжнародних договорів у національне законодавство.

Наукова новизна дослідження полягає у спробі комплексного розгляду міжнародного публічного і міжнародного приватного права як взаємодоповнюючих систем, що здатні забезпечити баланс між інтересами держави, міжнародних організацій та приватних суб'єктів. Запропоновано авторське бачення інтегративної моделі співвідношення, яка враховує потреби сучасних міжнародних відносин і практику провідних міжнародних судових інституцій.

У результаті проведеного аналізу зроблено висновок, що ефективне поєднання норм обох галузей є ключовим чинником для запобігання правовим колізіям і забезпечення стабільності міжнародного правопорядку. Доцільним є посилення універсальних міжнародних стандартів, розширення договірної бази, розвиток механізмів взаємного визнання рішень судів та арбітражів. Перспективи подальших досліджень полягають у розробці концептуальних підходів до гармонізації міжнародного публічного та приватного права, що дозволить більш ефективно реагувати на виклики глобалізації та захищати права як держав, так і приватних осіб.

Ключові слова: міжнародне публічне право, міжнародне приватне право, співвідношення, взаємовплив, гармонізація, глобалізація.

Ruslan Chornolutskyi. CORRELATION AND INTERACTION BETWEEN PUBLIC INTERNATIONAL LAW AND PRIVATE INTERNATIONAL LAW: CURRENT CHALLENGES AND DEVELOPMENT TRENDS

The article examines the current challenges of correlation and interaction between public and private international law in the context of globalization and the transformation of the global legal system. The research analyzes key doctrinal approaches to defining the boundaries and points of intersection of these two branches, and particular attention is paid to the practical difficulties of applying norms in the areas of human rights protection, international trade, and investment. It is clarified that the interaction between public and private international law is becoming increasingly complex: international conventions directly influence private legal relations, while international commercial arbitration and national courts take into account public international law standards. It is determined that the issues of harmonizing approaches to jurisdiction, applicable law, and the implementation of international treaties into national legislation are of particular relevance.

The scientific novelty of this study lies in a comprehensive examination of public and private international law as complementary systems capable of ensuring a balance between the interests of states, international organizations, and private actors. The author proposes an integrative model of correlation that considers the needs of modern international relations and the practice of leading international judicial institutions.

The research concludes that an effective combination of norms from both branches is a key factor in preventing legal conflicts and ensuring the stability of the international legal order. Strengthening universal international standards, expanding the treaty framework, and developing mechanisms for mutual recognition of court and arbitration decisions are considered necessary. Prospects for further research involve the development of conceptual approaches to the harmonization of public and private international law, which will make it possible to respond more effectively to globalization challenges and safeguard the rights of both states and individuals.

Key words: public international law, private international law, correlation, interaction, harmonization, globalization.

Постановка проблеми. Сучасна система міжнародних відносин характеризується постійним розширенням взаємодії між дер-

жавами, міжнародними організаціями та приватними суб'єктами права. Це зумовлює необхідність переосмислення співвідношення

міжнародного публічного та міжнародного приватного права, адже дедалі частіше виникають колізії, що потребують комплексного правового врегулювання. Наявність «сірого поля» між цими галузями створює виклики для теорії та практики права, зокрема в питаннях юрисдикції, застосовного права та імплементації міжнародних договорів у національні правові системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці взаємодії міжнародного публічного і приватного права присвячені праці таких учених, як Т.А. Гречка, Н.В. Мережко, С.О. Борисевич. У науковому дискурсі простежується тенденція до пошуку інтегративної моделі, де обидві галузі розглядаються не як ізольовані системи, а як взаємопов'язані інструменти регулювання.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є виявлення основних проблем співвідношення та взаємовпливу міжнародного публічного і приватного права в умовах глобалізації. Завдання полягає у визначенні сфер перетину, аналізі правозастосовчої практики та формулюванні пропозицій щодо гармонізації правових механізмів.

Виклад основного матеріалу. Правове підґрунтя міжнародного приватного права в Україні закладене у Законі України «Про міжнародне приватне право», який визначає предмет, мету та принципи його застосування. Відповідно до статті 1 цього Закону, регулювання поширюється на приватноправові відносини, ускладнені іноземним елементом [1]. Основна мета – гарантувати справедливий, рівний та ефективний захист прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, незалежно від їх громадянства чи місця проживання.

Іноземний елемент може проявлятися у кількох формах: коли сторони правовідносин належать до різних юрисдикцій; коли об'єкт правовідносин (майно, предмет договору) розташований за кордоном; коли юридично значущі дії відбуваються на території іншої держави; коли зобов'язання мають виконуватися поза межами України або ж коли відносини прямо підпорядковуються іноземному праву. Такі випадки вимагають спеціальних юридичних механізмів, адже просте застосування лише національних норм не завжди дозволяє досягти правової визначеності.

Колізії між нормами українського та іноземного права є типовим викликом для правозастосування. Для їх вирішення використовуються колісійні норми, що визначають, право якої держави має бути застосоване. Вони можуть закріплюватися у внутрішньому зако-

нодавстві, міжнародних договорах чи судових прецедентах. Функція цих норм полягає у забезпеченні балансу – з одного боку, між принципом державного суверенітету, а з іншого – потребою ефективного функціонування транскордонних відносин [2, с. 345].

Розвиток глобалізаційних процесів значно посилює необхідність взаємодії міжнародного приватного та публічного права. Залучення України до численних міжнародних проєктів, розширення торговельно-економічних зв'язків, активне використання цифрових технологій та зростання мобільності населення зумовили появу нових викликів. У цьому контексті особливо важливим стало укладення Угоди про асоціацію з ЄС [3]. Документ не лише заклає основу для політичного діалогу та економічної співпраці, але й стимулював модернізацію українського законодавства, орієнтуючи його на європейські стандарти. Впровадження положень Угоди безпосередньо впливає на розвиток міжнародного приватного права в Україні, адже сприяє зближенню правових систем та спрощує процедури правозастосування у транскордонних справах [4].

У світовій практиці спостерігається різне розуміння міжнародного приватного права. Так, в англосаксонських країнах та у Франції його зміст охоплює також норми міжнародного цивільного процесу, які визначають правила юрисдикції, розгляд справ із «іноземним елементом» та умови визнання і виконання іноземних судових рішень. Це свідчить про інтеграцію матеріальних і процесуальних аспектів у межах єдиної системи, що дозволяє більш комплексно вирішувати правові колізії.

Історично важливий внесок у становлення міжнародного приватного права зробили вчені XIX століття. Ф. К. фон Савінії розробив концепцію, за якою застосовне право визначається через «найтісніший зв'язок» правовідносин із певною правовою системою. Він наголошував, що усі правові системи є рівними, проте визнавав право суду не застосовувати іноземні норми, які суперечать основоположним принципам власного законодавства. Італійський науковець П. С. Манчіні натомість робив акцент на громадянстві як основному критерію вибору особистого закону. У XX ст. до цих підходів додалися нові теорії, розроблені в США та Франції, які підкреслювали, що вирішення конфліктів правових систем неможливе без урахування змісту матеріальних норм та оцінки конкретних обставин справи [5].

З другої половини XX століття міжнародне приватне право почало відходити від

жорстких, універсальних правил на користь більш гнучких механізмів. Традиційні колізійні прив'язки – громадянство, місце проживання, місце укладення договору чи місце знаходження речі – були деталізовані й адаптовані до нових реалій. Зміни посилюються у ХХІ столітті, особливо на тлі російсько-української війни, яка продемонструвала глибокий зв'язок між дотриманням норм публічного міжнародного права та стабільністю у сфері приватноправових відносин.

У сучасній юридичній науці та практиці можна виокремити три ключові форми взаємодії міжнародного приватного та міжнародного публічного права, кожна з яких має свої особливості та прояви [6, с. 234].

По-перше, конфлікт норм. Йдеться про ситуації, коли положення міжнародного приватного права та міжнародного публічного права пропонують різні варіанти врегулювання однієї й тієї самої проблеми. Це особливо помітно у справах, де перетинаються інтереси держави та приватних осіб, наприклад, під час розгляду питань про юрисдикційний імунітет держави у спорах з іноземними інвесторами чи компаніями. З одного боку, публічне міжнародне право виходить із принципу суверенної рівності держав, а з іншого – міжнародне приватне право прагне захистити інтереси приватних суб'єктів, забезпечуючи можливість доступу до правосуддя. Такий конфлікт нерідко призводить до пошуку балансуючих рішень судами та арбітражними інституціями [7, с. 18].

По-друге, взаємодоповнюваність норм. У багатьох випадках міжнародне приватне право не може існувати ізольовано від базових положень публічного міжнародного права. Загальні принципи – повага до прав людини, недискримінація, захист іноземних інвестицій, свобода підприємницької діяльності – проникають у сферу приватноправових відносин та стають орієнтирами для національних судів і міжнародних арбітражів. Наприклад, під час вирішення спорів у сфері трудових відносин із «міжнародним елементом» суди враховують стандарти МОП, а у сфері інвестиційних спорів – положення міжнародних договорів про захист капіталовкладень.

По-третє, взаємозалежність норм. Розвиток міжнародного публічного права створює підґрунтя для формування нових інститутів міжнародного приватного права. Так, укладення багатосторонніх конвенцій з питань боротьби з корупцією чи відмиванням коштів стимулює появу додаткових механізмів регулювання приватних відносин у транскордонному вимірі. Водночас активізація приватноправо-

вих зв'язків, зростання кількості міжнародних контрактів, шлюборозлучних процесів із «іноземним елементом», комерційного арбітражу та інших форм транскордонної взаємодії зумовлює необхідність адаптації публічно-правових інструментів. У результаті виникає своєрідний «діалог норм», коли приватноправові та публічноправові механізми взаємно впливають на еволюцію одне одного.

Таким чином, сучасна система міжнародного права демонструє складну, але закономірну взаємодію його приватної та публічної складових. Це не лише відображає тенденції глобалізації, а й свідчить про необхідність пошуку ефективних форм гармонізації для уникнення колізій та забезпечення комплексного правового регулювання міжнародних відносин.

Таким чином, міжнародне приватне право в Україні та світі постає як динамічна і взаємопов'язана із міжнародним публічним правом система. Його завданням є не лише врегулювання колізій, але й забезпечення справедливості у відносинах між приватними суб'єктами, що перебувають у різних юрисдикціях. Взаємодія цих двох галузей права сьогодні є однією з найважливіших передумов стабільності міжнародного правопорядку та розвитку правових систем у глобальному масштабі [8, с. 22].

Особливу увагу необхідно приділяти питанню публічного порядку як обмежувального фактора у застосуванні іноземного права. Українські суди, як і суди багатьох інших держав, можуть відмовити у застосуванні іноземної норми, якщо її зміст суперечить фундаментальним засадам правопорядку України. Це положення забезпечує баланс між повагою до іноземних правових систем та захистом національного суверенітету. Водночас, широке або надмірне використання застереження про публічний порядок може призвести до підриву передбачуваності у сфері міжнародного приватного права, тому його застосування вимагає особливої обережності.

Ще одним важливим аспектом взаємодії міжнародного приватного та міжнародного публічного права є права людини. Міжнародні договори, такі як Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, прямо впливають на приватноправові відносини з іноземним елементом [9]. Наприклад, у справах про визначення місця проживання дитини з батьками різного громадянства застосування норм міжнародного приватного права завжди повинно здійснюватися з урахуванням принципу найкращих інтересів дитини, закріпленого у міжнародних актах

публічного характеру. Це демонструє органічний зв'язок двох сфер права, який має не теоретичне, а практичне значення.

Не можна оминати увагою і сферу міжнародного комерційного арбітражу, що знаходиться на перетині міжнародного приватного і міжнародного публічного права. З одного боку, арбітражні угоди та рішення ґрунтуються на автономії волі сторін і є частиною приватноправових відносин. З іншого боку, їх визнання і виконання можливе лише за умови дотримання норм публічного міжнародного права, насамперед Нью-Йоркської конвенції 1958 року про визнання і виконання іноземних арбітражних рішень. У цій сфері особливо виразно простежується, як міжнародне публічне право створює рамкові умови для ефективного функціонування міжнародного приватного права [10, с. 123].

Крім того, сучасний розвиток цифрових технологій ставить нові виклики перед правовим регулюванням. Транскордонна електронна комерція, використання смарт-контрактів, захист персональних даних в інтернеті – усе це питання, що перебувають на межі приватного і публічного міжнародного права. Так, Регламент ЄС із захисту даних (GDPR) має безпосередній вплив на діяльність українських компаній, які працюють із громадянами ЄС, що свідчить про транснаціональний характер правового регулювання та зростання взаємозалежності між правовими системами.

Загалом, дослідження сучасних проблем співвідношення міжнародного приватного і міжнародного публічного права демонструє, що жодна з цих галузей не може існувати у відриві від іншої. Вони взаємно формують правове середовище: міжнародне публічне право визначає базові принципи та стандарти, тоді як міжнародне приватне право адаптує їх до конкретних правовідносин за участю приватних суб'єктів. Саме в цій точці перетину закладається основа для ефективного функціонування глобальної правової системи, що є вкрай актуальним в умовах постійної інтеграції України у світовий правовий простір.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що співвідношення міжнародного публічного та міжнародного приватного права не можна розглядати у вузькому контексті традиційного їх розмежування. В умовах глобалізації та трансформації міжнародних відносин вони дедалі більше взаємодіють і формують комплексну систему регулювання. Класичний підхід, за яким міжнародне публічне право охоплює лише сферу відносин між державами та міжнародними організаціями, а міжнародне приватне

право – лише відносини з іноземним елементом за участю фізичних та юридичних осіб, нині виявляється недостатнім для пояснення багатоманіття правових процесів.

По-перше, аналіз практики показує, що інститути публічного міжнародного права безпосередньо впливають на приватноправові відносини. Так, імплементація міжнародних договорів у сфері прав людини призводить до зміни підходів національних судів у вирішенні спорів, що виникають між приватними суб'єктами. Зокрема, рішення Європейського суду з прав людини формують стандарти захисту прав, які застосовуються у цивільних і трудових процесах.

По-друге, розвиток міжнародної торгівлі, інвестиційної діяльності та функціонування транснаціональних корпорацій показує, що приватне право неможливо ефективно застосовувати без урахування публічноправових засад. Механізми міжнародного арбітражу чи врегулювання інвестиційних спорів постійно стикаються з питаннями державного імунітету, захисту суверенітету та дотримання міжнародних зобов'язань держави.

По-третє, проблеми юрисдикції та визначення застосовного права демонструють, що сфера колізійного регулювання неминуче перетинається з імперативними нормами публічного міжнародного права. Таким чином, формування єдиних універсальних стандартів стає необхідною умовою ефективного функціонування міжнародної правової системи.

Наукова новизна проведеного дослідження полягає у доведенні того, що міжнародне публічне і міжнародне приватне право необхідно розглядати не як ізольовані, а як взаємодоповнюючі галузі. Взаємозалежність між ними визначає напрями розвитку сучасної міжнародної правотворчості та практики правозастосування.

Важливим завданням на майбутнє є гармонізація норм обох галузей права. Це передбачає:

- посилення ролі універсальних міжнародних стандартів, які будуть однаково впроваджуватися як у публічноправових, так і в приватноправових відносинах;
- розширення договірної бази, особливо у сфері міжнародної торгівлі, інвестицій та захисту прав людини;
- розвиток механізмів взаємного визнання і виконання рішень судів та арбітражів, що дозволить мінімізувати конфлікти юрисдикцій;
- удосконалення національних правових систем, зокрема шляхом уніфікації колізійних

норм і механізмів імплементації міжнародних договорів.

Зроблений аналіз свідчить, що без взаємодії міжнародного публічного і міжнародного приватного права неможливе забезпечення стабільності міжнародного правопорядку. Вони не протиставляються одне одному, а взаємно підсилюють та збагачують зміст правового регулювання. Саме у поєднанні двох галузей криється потенціал для ефективної відповіді на виклики сучасності – від глобалізації економіки до захисту прав людини в транскордонному вимірі.

Отже, співвідношення міжнародного публічного та міжнародного приватного права потребує не лише доктринального осмислення, а й вироблення нових практичних механізмів, спрямованих на гармонізацію та взаємне доповнення. Перспективи подальших досліджень варто вбачати у розробці моделей інтеграції цих двох галузей у єдиний цілісний підхід, що дозволить ефективніше вирішувати колізійні питання і забезпечувати баланс між інтересами держав, міжнародних організацій та приватних суб'єктів права.

Література:

1. Закон України «Про міжнародне приватне право». Офіційний сайт Верховної ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text> (дата звернення 29.09.2025 р.).
2. Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України: монографія / Акуленко В.І., Андреасян Г.А., Білоричський Г.О. та ін.; за ред. В.Н. Денисова. Київ: Юстиніан, 2006. 672 с.
3. Угода про асоціацію між Україною та ЄС. Офіційний сайт Верховної ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення 29.09.2025 р.).
4. Борисевич С. О. Критерії розмежування публічного і приватного права. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nrzd/2011_2/1.pdf (дата звернення 29.09.2025 р.).
5. Гречка Т. А. Правова природа міжнародного приватного права і його місце в правовій системі України. Держава і право: збірник наукових праць. Серія «Юридичні і політичні науки». Київ. 2011. С. 303–309.
6. Баймуратов М. О. Міжнародне публічне право: підручник. Київ : Фенікс, 2018. 762 с.
7. Мережко О. О. Співвідношення міжнародного приватного з міжнародним публічним правом. *Юридична газета*. № 17. 2004. 18 с.
8. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 : станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 30.09.2025).
9. Мережко О. О. Співвідношення міжнародного приватного з міжнародним публічним правом. *Юридична газета*. № 17, 2004. 22 с.
10. Боднар К. П. Особливості правової природи арбітражних механізмів міжнародного центру з врегулювання інвестиційних спорів (ІКСІД) : дис. ... канд. юрид.наук: 12.00.11. Київ, 2016. 213 с.

Дата надходження статті: 25.09.2025

Дата прийняття статті: 24.10.2025

Опубліковано: 04.12.2025

УДК 347.77/78:342.9

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2025.3.11>**Максим ШИМАНСЬКИЙ**

здобувач вищої освіти кафедри адміністративного, фінансового та банківського права Навчально-наукового інституту права ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»,

shymanskyimax@gmail.com

ORCID: 0009-0009-8772-6376

ПРАВОВА ПРИРОДА ТОРГОВЕЛЬНОЇ МАРКИ ЯК ОБ'ЄКТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ В УМОВАХ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Статтю присвячено дослідженню правової природи торговельної марки як найбільш економічно значущого та перспективного об'єкта інтелектуальної власності. Проаналізовано основні функції торговельних марок та запропоновано їх авторський перелік. Встановлено тісний взаємозв'язок кожної із функцій торговельних марок у системі ринкових відносин та констатовано необхідність їхнього розуміння як цілісної сукупності взаємопов'язаних елементів. Розглянуто способи отримання економічної вигоди від торговельних марок у межах приватноправового інтересу. Особливу увагу приділено ролі держави у стимулюванні внутрішньонаціональних економічних процесів, пов'язаних із використанням та комерціалізацією торговельних марок. Досліджено публічно-правові аспекти природи торговельної марки, наголошено на їх значущості та необхідності розгляду в сукупності з приватноправовими з дотриманням необхідного балансу. Продемонстровано приклади захисту публічного, зокрема державного та суспільного, інтересу у питаннях правового регулювання торговельних марок на прикладі положень Закону України «Про захист прав на знаки для товарів і послуг» та Закону України «Про рекламу».

Ключові слова: інтелектуальна власність, промислова власність, торговельна марка, значення торговельної марки, комерціалізація, ринкова економіка.

Maksym Shymanskyi. THE LEGAL NATURE OF A TRADEMARK AS AN INTELLECTUAL PROPERTY OBJECT AND ITS SIGNIFICANCE IN A MARKET ECONOMY

The article is devoted to the study of the legal nature of trademarks as the most economically significant and promising object of intellectual property. The main functions of trademarks are analyzed and their author's list is proposed. A close interconnection between each of the functions of trademarks in the system of market relations is established, and the need to understand them as an integral set of interrelated elements is underlined. Ways of obtaining economic benefits from trademarks within the framework of private law interests are considered. Particular attention is paid to the role of the state in stimulating domestic economic processes related to the use and commercialization of trademarks. The public law aspects of the nature of trademarks are examined as well as their significance and the need to consider them in conjunction with private law while maintaining the necessary balance are emphasized. Examples of the protection of public, in particular state and social, interests in the legal regulation of trademarks are demonstrated using the provisions of the Law of Ukraine «On the Protection of Rights to Marks for Goods and Services» and the Law of Ukraine «On Advertising».

Key words: intellectual property, industrial property, trademark, trademark significance, commercialization, market economy.

Постановка проблеми. Інтелектуальна власність відіграє провідну роль у розвитку суспільства, слугуючи основою для стимулювання інноваційної діяльності, комерціалізації результатів творчої праці та сталого економічного зростання. Завдяки безперервному розвитку інтелектуального потенціалу людства з'являються нові технологічні, організаційні та соціальні рішення, які сприяють підвищенню якості життя й ефективності різноманітних процесів.

При цьому інтелектуальна власність має важливе значення в контексті адміністративно-правового регулювання, оскільки саме через систему публічно-правових механізмів забезпечується охорона прав на об'єкти

інтелектуальної діяльності, встановлюються правила їх використання, а також запроваджуються інструменти контролю та відповідальності за порушення. Ефективне адміністративно-правове регулювання у цій сфері забезпечує баланс інтересів правовласників, споживачів та держави у особі відповідних органів, водночас створюючи умови для легітимного обігу об'єктів інтелектуальної власності, запобігання недобросовісній конкуренції та зміцнення економічної безпеки країни.

З урахуванням активізації євроінтеграційних процесів України, посилення заходів, спрямованих на реформування національної системи інтелектуальної власності, розширення освітньо-просвітницьких ініціатив у цій

сфері, а також зростання залученості держави до управління та комерціалізації об'єктів інтелектуальної власності, особливої актуальності набуває дослідження економічної ролі та цінності об'єктів інтелектуальної власності. З-поміж усієї сукупності таких об'єктів особливий інтерес становлять торговельні марки як найбільш універсальний інструмент для диференціації товарів та послуг на ринку, формування споживчої лояльності, просування бізнесу та капіталізації нематеріальних активів, що відіграє вирішальну роль у забезпеченні конкурентоспроможності й сталого розвитку суб'єктів господарювання в умовах ринкової економіки.

Відповідно, комплексне розуміння правової природи, ключових ознак та функцій торговельних марок, а також їхньої ролі не лише як засобу індивідуалізації, а як комплексного інструмента комунікації та комерціалізації товарів і послуг, дозволить сформувати сучасну та ефективну модель правового регулювання у сфері торговельних марок. Така модель повинна забезпечити підвищення результативності їх використання широким колом суб'єктів з урахуванням сучасних викликів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правовій природі, функціональним характеристикам та особливостям торговельних марок як об'єкта інтелектуальної власності, їхньому економічному значенню, а також питанням комерціалізації та дотичних аспектів присвячено низку ґрунтовних праць визнаних вітчизняних науковців і практикуючих юристів, серед яких Орлюк О.П., Кодинець А.О., Харченко О.С., Кузнякова Т.В., Муренко О.Л., Рубенян Г.Д., Ясишена В.В., Коваленко Т.В., Бошицький Ю.Л., Зозульов О.В., Іолкін Я.О., Попова Н.О., Леонтьєва Л.В та інші. Водночас відповідна проблематика здебільшого висвітлюється фрагментарно, а низка важливих аспектів і зовсім залишається поза увагою дослідників. Окрім цього, більшість праць зосереджується переважно на приватноправових підходах, залишаючи поза увагою адміністративні, публічно-правові складові природи торговельної марки. Це дослідження спрямоване на усунення наявної наукової лакуни.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні правової природи торговельної марки з урахуванням її функціонального призначення, економічного значення як об'єкта інтелектуальної власності в системі ринкових відносин, а також специфіки державного управління та механізмів її комерціалізації. Окрема увага приділяється публічно-правовим аспектам правового режиму торговельної

марки з огляду на наявність складової публічного інтересу у її регулюванні.

Виклад основного матеріалу. Історію виникнення інтелектуальної власності можна простежити від найдавніших розробок людства у вигляді первісних знарядь праці та зброї, зображень і написів на стінах печер, колеса як одного із найбільш революційних винаходів в історії цивілізації тощо. Разом з тим, саме поняття інтелектуальної власності вперше введено лише у 1967 році з прийняттям Конвенції про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності (надалі також – Стокгольмська конвенція), яка розглядає інтелектуальну власність як сукупність прав, які належать до літературних, художніх і наукових творів; виконавчої діяльності артистів, звукозапису, радіо- і телевізійних передач; винаходів у всіх галузях людської діяльності, наукових відкриттів; промислових зразків, торговельних марок, знаків обслуговування, фірмових найменувань і комерційних позначень; захисту від недобросовісної конкуренції, а також всі інші права, що належать до інтелектуальної діяльності у виробничій, науковій, літературній і художній галузях [1, с. 10; 2, п. (viii) ст. 2].

Незважаючи на те, що Стокгольмська конвенція не надає чіткого формалізованого визначення такому багатогранному поняттю як інтелектуальна власність, вона закріплює основоположний перелік об'єктів, що складають його систему.

У цьому контексті Вахонєва Т.М. слушно зауважує, що інтелектуальна власність має як економічну, так і юридичну природу. Економічний характер інтелектуальної власності полягає в тому, що вона є різновидом капіталу та *«виконує функцію визначення належності результату інтелектуальної (творчої) діяльності, що втілений у певну об'єктивну форму [...]»* [3, с. 28]. З правової точки зору, спираючись на позиції провідних вітчизняних і зарубіжних вчених, інтелектуальну власність можна розглядати як комплекс майнових та/або особистих немайнових прав, що виникають у особи в результаті здійснення нею інтелектуальної, творчої діяльності.

Особливий інтерес становлять засоби індивідуалізації, зокрема торговельні марки як центральний об'єкт у цій групі об'єктів промислової власності, що зумовлюється їх універсальністю та високою ефективністю як інструмента для позначення виробничого джерела походження товарів чи послуг, забезпечення їх впізнаваності на ринку та полегшення комунікації між споживачем і суб'єктом господарювання, який їх пропонує.

Ймовірно, перші форми використання прототипів торговельних марок з'явилися одночасно з формуванням найдавніших форм ринкових відносин, коли люди почали виготовляти продукцію не лише для власного вжитку, а й з метою обміну чи продажу, та потребували способів вирізнення своїх виробів з-поміж інших. Історичні свідчення такого використання сягають доісторичних часів. Наприклад, у печері Ласко у Франції виявлено зображення биків із маркуваннями на тілі, які могли використовувались для позначення права власності на худобу ще задовго до виникнення писемності. Схожу ідентифікаційну функцію виконували й каменярьські знаки, що збереглися на кам'яних блоках давньоегипетських споруд: ще близько 6 000 років тому майстри залишали на оброблених каміннях позначки, які дозволяли встановити як джерело походження матеріалу, так і особу, що виконала відповідну роботу [4].

З поглибленням глобалізаційних процесів та розвитком міжнародної торгівлі роль торговельних марок у системі ринкових відносин істотно зросла. Визначальним етапом цього розвитку стала промислова революція 2-ї половини XVIII століття, яка ознаменувала перехід до масового виробництва, суттєвого розширення обсягу та асортименту продукції і формування структурованого споживчого ринку. В умовах посиленої конкуренції виникла об'єктивна потреба не лише у формальному позначенні товарів та послуг для їх ідентифікації та розмежування споживачем, а й у запровадженні засобів, здатних впливати на поведінку споживачів, формувати сталі уподобання, зміцнювати довіру до продукції та забезпечувати її ефективне просування. У цьому контексті торговельні марки поступово перетворилися з дещо одновекторного засобу індивідуалізації на багатофункціональний маркетинговий інструмент.

Маньгора Т.В. та Могилевич А. слушно підкреслюють, що правова природа торговельної марки зумовлюється насамперед її функціональним призначенням, оскільки саме від розуміння сутності функцій торговельної марки залежить напрямок законодавчого регулювання широкого кола питань, пов'язаних із її правовою охороною та захистом [5, с. 97].

У сучасному споживацькому суспільстві торговельні марки виконують широкий спектр функцій, серед яких можна виділити наступні:

- функція інформування та індивідуалізації (основна): торговельна марка слугує насамперед засобом ідентифікації джерела

походження товарів або послуг, водночас передаючи загальну інформацію про це джерело (виробника чи постачальника) та дозволяючи виокремити такі товари чи послуги серед аналогічних, забезпечуючи їхню індивідуалізацію на ринку;

- функція рекламування: полягає у використанні торговельної марки як інструменту просування товарів чи послуг на ринку, сприяючи формуванню попиту, приверненню уваги потенційних споживачів та закріпленню позитивного іміджу відповідної продукції чи послуг;

- асоціативно-комунікативна функція: за наявності у складі торговельної марки особливо креативних та легких для запам'ятовування елементів вона здатна ефективно привертати увагу споживача, полегшувати запам'ятовування та розпізнавання товару чи послуги, а також формувати стійкі асоціації, що надалі впливатимуть на вибір та лояльність з боку кола споживачів; досить часто виконання цієї функції покладається на слогани як окремий різновид торговельних марок, що супроводжують та комунікують основний бренд;

- гарантійна функція: у процесі тривалого та послідовного використання торговельної марки уповноваженим на це суб'єктом споживач поступово починає асоціювати її з певними стабільними характеристиками товарів або послуг; у такому разі торговельна марка починає виконувати роль гаранта очікуваної якості чи рівня обслуговування, формуючи у споживача довіру та спонукаючи до повторного вибору;

- попереджувально-охоронна функція: реєстрація торговельної марки у встановленому законом порядку надає її власнику виключне право на використання цього позначення в комерційній діяльності з застосуванням попереджувального маркування у вигляді латинської літери «R» у колі, сповіщаючи третіх осіб про наявність охоронюваного права та тим самим запобігаючи можливим порушенням; у разі незаконного використання зареєстрованої марки чи схожого до ступеня змішування позначення третіми особами власник також матиме підстави та необхідне підґрунтя для застосування заходів правового захисту [5, с. 97; 6, с. 159–160; 7, с. 170; 8, с. 97].

Вищенаведені функції слід розглядати не як автономні та відокремлені одна від одної, а радше як взаємопов'язану цілісну систему, де кожна функція органічно доповнює та витікає з іншої.

У наукових колах функціональне спрямування торговельних марок розглядається зде-

більшого в контексті цивільно-правових відносин та приватноправового інтересу. Такий підхід безумовно має раціональне зерно, адже право інтелектуальної власності, значна частина якого припадає на торговельні марки, складає окремий інститут саме цивільного права. Відповідно, економічну роль цього об'єкта промислової власності зазвичай зводять до складової капіталу суб'єктів господарювання та їх цінного активу, використання та розпорядження яким здійснюється у межах договірної свободи, комерційної стратегії та конкурентної поведінки учасників ринку.

Дійсно, на сьогодні торговельна марка сприймається передусім як об'єкт майнових прав інтелектуальної власності, що слугує інструментом формування ринкової ідентичності суб'єкта господарювання та зміцнення його позицій у господарському обігу. У цьому контексті Рубенян Г.Д. показово відзначає, що торговельні марки *«[...] стали найціннішими активами для зростаючого числа підприємств, часто перевершуючи вартість основного капіталу (матеріальних активів)»* [9, с. 164].

Аналізуючи роль торговельної марки як нематеріального активу Зленко А. М. та Луцик О. О. підкреслюють її значення у формуванні конкурентних переваг щодо реалізованих товарів та господарського суб'єкта, від якого вони походять: *«[с]аме в ефективному управлінні торговельною маркою полягає успіх підприємства у конкурентній боротьбі, можливість розвитку та розширення бізнесу та охоплення нових ринкових сегментів»* [10, с. 73].

У свою чергу, торговельні марки можуть використовуватись не лише як «пасивний» нематеріальний актив у складі статутного капіталу чи на балансі підприємства, а й виступати активним інструментом комерціалізації, здатним приносити самостійний прибуток або зміцнювати конкурентні позиції усіх суб'єктів господарювання на ринку, зокрема шляхом:

- продажу на підставі договору про передавання виключних майнових прав;
- надання дозволу третім особам на використання на умовах ліцензії;
- передання права на використання разом з комплексом інших майнових прав на умовах договору комерційної концесії.

Отже, в умовах ринкових відносин торговельна марка набуває значення як комплексний інструмент економічного впливу, що відображає ідентичність суб'єкта господарювання та виступає важливою складовою його нематеріального активу, здатною не

лише забезпечувати стабільну присутність на ринку, а й створювати довгострокову економічну цінність та конкурентоздатність. Разом з тим, формування та подальше існування внутрішнього ринку здійснюється не винятково завдяки діяльності приватних суб'єктів господарювання, а й за активної участі та посереднього сприяння держави.

За останні десять років в умовах цифровізації Україна суттєво посилила зусилля зі створення унікальних онлайн-сервісів та впровадження електронних послуг, які не мають аналогів на ринку. Ця діяльність супроводжується прагненням забезпечити охорону тих елементів, що складають відповідні розробки, за допомогою доступних реєстраційних процедур.

Аналіз спеціальної інформаційної системи Українського національного офісу інтелектуальної власності та інновацій дозволяє сформувати наступну статистику кількості торговельних марок, зареєстрованих на ім'я окремих державних органів:

- Міністерство цифрової трансформації України – 5
- Міністерство освіти і науки України – 3
- Міністерство аграрної політики та продовольства України – 2
- Міністерство економіки України – 2
- Міністерство у справах ветеранів війни – 1
- Міністерство культури та інформаційної політики України – 1
- Міністерство закордонних справ України – 1
- Антимонопольний комітет України – 1
- Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері комунальних послуг – 1
- Державна служба якості освіти України – 1
- Фонд державного майна України – 1

Окрім цього, на сьогодні власниками понад 500 чинних свідоцтв на торговельні марки є державні підприємства як особливі суб'єкти господарювання, що діють на основі державної власності.

У деяких випадках, навіть попри участь державних органів у реалізації проєктів та ініціатив, реєстрація торговельних марок здійснюється на ім'я інших суб'єктів, наприклад, незалежних розробників відповідного програмного забезпечення. Показовим є приклад міжнародної платформи «NAZOVNI», що створювалась для надання дипломатичного сприяння українським експортерам на зовнішніх ринках [11].

Вищенаведене свідчить про поступове впровадження елементів стратегічного

управління інтелектуальною власністю у публічному секторі, а також прагнення підвищити впізнаваність та довіру до державних послуг через чітку брендову ідентичність. З огляду на те, що значна частина таких послуг надається уповноваженими органами влади або державними підприємствами, які перебувають у їхньому підпорядкуванні, на оплатній основі, можна обґрунтовано говорити про вагомий вплив останніх на формування та розвиток ринкової економіки всередині країни.

Отже, торговельні марки активно використовуються як інструмент для комерціалізації послуг, що надаються державними суб'єктами, а також інноваційних продуктів, які при цьому створюються. Інакше кажучи, йдеться про посилення процесів комерціалізації інновацій, насамперед технологічного характеру, із залученням торговельних марок як ключового засобу донесення або комунікації створених результатів інтелектуальної діяльності до широкого загалу. Активізація участі держави у відповідних процесах засвідчує її роль як невід'ємного елемента сучасної ринкової економіки. Відтак очевидно, що роль і значення торговельної марки виходять за межі виключно приватного інтересу недержавних суб'єктів господарювання або її сприйняття лише як об'єкта цивільно-правових відносин, оскільки одночасно із цим вона набуває публічно-правового виміру, передусім через неминучу наявність складової публічного інтересу.

На сьогодні публічний інтерес розглядається як багатогранна категорія, що охоплює державний, суспільний та територіальний інтерес. Основу цього поділу складає суб'єкт, що є носієм відповідного інтересу. Ним може виступати держава, суспільство у широкому сенсі або територіальна спільнота. Отже, публічний інтерес можна розглядати як інтерес певної категорії суб'єктів, індивідуумів або їх сукупності. При цьому він є невід'ємним від інтересів держави, хоча подекуди може не співпадати з інтересами приватними [12, С. 38-39].

Публічний інтерес є категорією, що проявляється у багатьох правових контекстах, зокрема й у правовідносинах, пов'язаних із реалізацією прав на торговельні марки. Він підкреслює необхідність балансу між захистом індивідуальних прав на торговельні марки та забезпеченням того, щоб ці права не порушували інтересів держави чи суспільства в цілому.

Одним із найбільш показових прикладів захисту державного інтересу як складової

публічного інтересу у контексті торговельних марок є положення ч. 1 ст. 6 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», яким передбачено, що не можуть одержати правову охорону позначення, які зображують або імітують:

- державні герби, прапори та інші державні символи (емблеми);
- офіційні повні або скорочені назви держав чи міжнародні літерні коди держав;
- емблеми, скорочені або повні найменування міжнародних міжурядових організацій;
- офіційні контрольні, гарантійні та пробірні клейма, печатки;
- нагороди та інші відзнаки.

У статті міститься окрема примітка про те, що такі позначення можуть бути включені до торговельної марки як елементи, що не охороняються, за умови надання згоди на це з боку компетентного органу або їх власників [13, ч. 1 ст. 6].

Вищенаведене положення однозначно демонструє спробу законодавця забезпечити належний захист державних інтересів та зберегти своєрідну правову монополію держави у особі компетентних органів на використання державної символіки шляхом обмеження обсягу правової охорони позначень, що містять відповідні елементи, а також свободи заявників щодо підбору, реєстрації та подальшого використання таких торговельних марок.

У контексті інших підстав для відмови в реєстрації торговельної марки чітко простежується баланс між спрямуванням на захист приватного інтересу окремих індивідуумів та інтересів громадськості, тобто кінцевих споживачів. Йдеться насамперед про ті підстави для відмови, що поширюються на позначення, які:

- можуть ввести в оману щодо товарів чи послуг, зокрема щодо їх властивості, якості або географічного походження;
- можуть ввести в оману щодо особи, яка виробляє товар або надає послугу;
- суперечать публічному порядку та загальновизнаним принципам моралі [13, ч. 1 ст. 5, ч. 2 ст. 6].

Достатньо показовою є пряма вказівка на цю взаємодію приватного і публічного інтересу у Методичних рекомендаціях з окремих питань проведення експертизи заявки на знак для товарів і послуг, затверджених Наказом Державного підприємства «Український інститут промислової власності» від 07.04.2014 № 91. Зокрема, відносно однієї з категорій позначень, що суперечать публічному порядку та загальновизнаним прин-

ципам гуманності та моралі, зазначається наступне: «[ц]е такі позначення, використання яких в комерційних цілях може зачіпати інтереси громадськості або суперечити інтересам держави, наприклад, позначення, що: спотворюють назви держав, національні символи певної держави, помилково вказуючи на зв'язок з ними, або відтворюють їх неточно чи з поганою репутацією; містять об'єкти (твори) авторського права, які перейшли в суспільне надбання» [14, с. 67].

Окремі обмеження у реалізації прав власників торговельних марок або інших правомочних суб'єктів на користь інтересів громадськості можна простежити й у сфері реклами. Наприклад, відповідно до п. 6 ч. 1 ст. 11 Закону України «Про рекламу», забороняється використання порівняльної реклами, що дискредитує, містить неправдиву інформацію про якість однорідних (подібних) товарів інших виробників або продавців, дискредитує діяльність чи становище інших осіб, репутацію торговельних марок, комерційних (фірмових) найменувань або інші особливості конкурентів або зазначення місць походження товару [15, п. 6. ч. 1 ст. 11]. Такий підхід законодавця свідчить про намагання забезпечити справедливі умови конкуренції на ринку та мінімізації можливостей для різноманітних маніпуляцій з боку суб'єктів господарювання, спрямованих на здійснення недобросовісного впливу на споживача.

Отже, торговельна марка не може розглядатись винятково через призму приватного права, адже її функціонування тісно пов'язане із публічно-правовими засадами, про які йшлося вище. У цьому сенсі наявність публічного інтересу слугує важливим стримуючим фактором щодо зловживання межами реалізації майнових прав на торговельну марку правомочними суб'єктами. Врахування цього чинника є ключовим для побудови ефективної, збалансованої та прозорої системи охорони прав на торговельні марки, яка водночас слугуватиме інтересам держави, суспільства та приватних суб'єктів господарювання, а також сприятиме формуванню здорового конкурентного середовища.

Висновки. За результатами проведеного дослідження вбачається, що торговельна марка як об'єкт інтелектуальної власності

має складну правову природу, що обумовлена низкою взаємопов'язаних функцій, спрямованих на інформування про товари та послуги, забезпечення їх індивідуалізації на ринку, рекламування та просування, донесення певних ідей та формування відповідних асоціацій у споживачів щодо придбаного товару чи послуги, гарантування їх особливої якості, а також повідомлення про наявність охоронюваного права у правовласника чи іншого уповноваженого суб'єкта. При цьому торговельна марка має певною мірою дуалістичну природу, адже вона одночасно виступає ефективним інструментом реалізації приватноправових інтересів економічного характеру правомочних суб'єктів та засобом захисту публічного інтересу держави та суспільства, забезпечуючи прозорість комерційного обігу, належний рівень поінформованості споживачів та справедливую конкуренцію на ринку.

Серед усіх об'єктів інтелектуальної власності торговельна марка безсумнівно є найбільш універсальним засобом комерціалізації товарів і послуг, здатним генерувати суттєві прибутки та тим самим впливати на стратегічні напрями розвитку національної економіки. У свою чергу, в умовах активної цифровізації торговельні марки дедалі частіше використовуються не лише бізнесом, а й державою у особі органів публічної влади, а також через державні підприємства або пов'язаних з ними приватних суб'єктів для просування інноваційних технологічних рішень у конкурентному ринковому середовищі.

Отримані у межах цього дослідження результати можуть бути використанні для подальшого комплексного аналізу ролі торговельних марок як потужного економічного інструмента та можливостей для їх використання у цілях комерціалізації, приватно- та публічно-правових аспектів правової природи цього об'єкта інтелектуальної власності, а також його функціонального значення в умовах ринкової економіки. Усі ці колективні наукові напрацювання дозволять удосконалити нормативно-правове регулювання та сприятимуть формуванню збалансованої національної політики не лише у сфері торговельних марок, а й у системі інтелектуальної власності у цілому.

Література:

1. Кірін Р. С., Хоменко В. Л., Коросташова І. М. Інтелектуальна власність : підручник. Дніпро: Національний гірничий університет, 2012. 320 с.
2. Конвенція про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності від 14 липня 1967 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_169#Text

3. Вахонєва Т. Поняття права інтелектуальної власності та його складові. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2015. № 6. С. 24–32. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpiv_2015_6_4
4. Всесвітня організація інтелектуальної власності. «WIPOD – International Trademark System Talks: Transcript of Episode 1». URL: https://www.wipo.int/en/web/podcasts/madrid/transcripts/international_trademark_system_talk_01
5. Маньгора Т. В., Могилович А. Торговельна марка, як об'єкт права інтелектуальної власності. *Інформація і право*. 2023. № 4 (47). С. 93–105. URL: <http://il.ippi.org.ua/article/view/291592>
6. Мі Сін. Функції торговельних марок. The 15th International scientific and practical conference «Scientific research: integration of science and practice for effective development». *International Science Group*. 2025. С. 159–160. URL: <https://lnk.ua/gk4xMl6ey>
7. Бошицький Ю. Л. Поняття, значення торговельної марки та прав не неї в контексті розбудови національної ринкової економіки. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 2. С. 169–176. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/25094>
8. Бабенко В. А. Торговельна марка: еволюція, історія, сучасність. *Історія торгівлі, податків та мита*. 2014. № 1. С. 91–97. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/itpm_2014_1_15
9. Рубенян Г. Д. Роль торговельної марки в управлінні конкурентоспроможністю підприємства. 2012. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/132414238.pdf>
10. Зленко А. М., Луцик О. О. Роль торгової марки в управлінні підприємством. *Економічний вісник університету*. 2022. Вип. 53. С. 72–75. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecvu_2022_53_12
11. NAZOVNI: Цифровий сервіс. Режим доступу: <https://nazovni.online/>
12. Галай М. М. Публічний інтерес в адміністративному праві. *Економіка. Фінанси. Право*. 2021. № 5(1). С. 37–40. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecfipr_2021_5\(1\)_10](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecfipr_2021_5(1)_10)
13. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг: Закон України від 15 грудня 1993 р. № 3689-XII. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 7. ст. 36. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3689-12/ed20241229#top>
14. Методичні рекомендації з окремих питань проведення експертизи заявки на знак для товарів і послуг, розроблені ДП УППВ, схвалені рішенням Колегії Державної служби інтелектуальної власності України від 18.03.2014 (протокол № 9), затверджені наказом Державного підприємства «Український інститут промислової власності» від 07.04.2014 № 91. URL: https://ukrpatent.org/i_upload/file/metod-rek-tm-08022016.pdf
15. Про рекламу: Закон України від 03 липня 1996 р. № 270/96-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 39, ст. 181. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-%D0%B2%D1%80#Text>

Дата надходження статті: 29.09.2025

Дата прийняття статті: 24.10.2025

Опубліковано: 04.12.2025

УДК 342.7:351.74:355.4:004.738.5

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2025.3.12>**Вероніка ГОРЕЛОВА**

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук
Навчально-наукового гуманітарного інституту, Таврійського національного університету
імені В.І. Вернадського, gorielova.veronika@tnu.edu.ua

ORCID: 0000-0001-6536-2422

Катерина БОРТНЯК

доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук
Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету
імені В.І. Вернадського, bortniak.kateryna@tnu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-2135-3820

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА ІНФОРМАЦІЮ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

У статті обґрунтовується, що правовий режим обмежень інформаційних прав формується як тимчасовий, але системно значущий адміністративно-правовий інститут, покликаний забезпечити баланс між інтересами національної безпеки та конституційно гарантованими свободами. Його зміст неможливо зрозуміти без чіткого розмежування широкої категорії інформаційних прав і спеціального права на інформацію, закріпленого у статті 34 Конституції України, адже саме це розмежування визначає межі допустимого втручання держави під час воєнного стану. Наголошується, що конституційний принцип пропорційності, разом із вимогами необхідності та часової обмеженості, задає фундаментальні рамки легітимності будь-якого обмеження, а міжнародні стандарти, насамперед стаття 15 ЄКПЛ та практика ЄСПЛ, окреслюють орієнтири, які зобов'язують державу діяти передбачувано й обґрунтовано навіть в умовах надзвичайних загроз.

Звертається увага на те, що адміністративно-правова практика України, включно з рішеннями про блокування інформаційних ресурсів і судовими спорами щодо таких рішень, демонструє нерівномірність правової аргументації. У низці рішень відчутна недостатня деталізація мотивів, що ускладнює зовнішній контроль за пропорційністю втручання та послаблює довіру до механізмів державного реагування в інформаційній сфері. Зазначається необхідність системного оновлення адміністративних процедур, зокрема закріплення чітких критеріїв мінімальності втручання, визначення часових меж і стандартів доказовості, які мають бути покладені в основу блокування інформаційних ресурсів або інших форм обмеження доступу.

Обґрунтовується висновок, що посилення незалежного контролю, включаючи запровадження автоматичного судового перегляду рішень *ex post facto* та підсилення функцій Омбудсмана, є необхідною умовою для забезпечення реальної підзвітності суб'єктів владних повноважень. Автор розробляє рекомендації щодо вдосконалення адміністративно-правових механізмів, які мають узгодити безпекові інтереси держави з демократичними стандартами свободи інформації, зберігаючи рівновагу між захистом суспільства та повагою до фундаментальних прав людини.

Ключові слова: інформаційні права, право на інформацію, адміністративно-правове регулювання, воєнний стан, національна безпека, пропорційність обмежень, ЄСПЛ.

Veronika Horielova, Kateryna Bortniak. REALISATION OF THE RIGHT TO INFORMATION UNDER MARTIAL LAW: ADMINISTRATIVE AND LEGAL PRINCIPLES OF ENSURING

The article provides rationale for the legal regime of restrictions on informational rights, which is formed as a temporary, yet systematically significant administrative-legal institution, aimed at ensuring a balance between national security interests and constitutionally guaranteed freedoms. Its content cannot be fully understood without a clear distinction between the broad category of informational rights and the specific right to information enshrined in Article 34 of the Constitution of Ukraine, as it is this distinction that defines the boundaries of permissible state interference during a state of war. It is emphasized that the constitutional principle of proportionality, together with the requirements of necessity and temporal limitation, sets the fundamental framework for the legitimacy of any restriction, while international standards, primarily Article 15 of the European Convention on Human Rights (ECHR) and the case law of the European Court of Human Rights (ECtHR), outline guidelines that compel the state to act predictably and justifiably, even in the face of extraordinary threats.

Attention is drawn to the fact that Ukraine's administrative-legal practice, including decisions on the blocking of information resources and legal disputes concerning such decisions, demonstrates an unevenness in legal reasoning. In a number of rulings, there is a noticeable lack of detailed reasoning, which complicates external oversight of the proportionality of interference and undermines trust in the mechanisms of state response in the information sphere. The necessity for a systematic update of administrative procedures is highlighted, particularly the establishment of clear criteria for the minimality of interference, the determination of time limits, and standards of evidentiary requirements, which should form the basis for the blocking of information resources or other forms of access restriction.

The conclusion is drawn that strengthening independent oversight, including the introduction of automatic judicial review of decisions ex post facto and enhancing the functions of the Ombudsman, is a necessary condition for ensuring real accountability of public authorities. The author develops recommendations for improving administrative-legal mechanisms, which should align the state's security interests with democratic standards of freedom of information, while maintaining a balance between the protection of society and respect for fundamental human rights.

Key words: informational rights, right to information, administrative-legal regulation, state of war, national security, proportionality of restrictions, European Court of Human Rights (ECtHR).

Постановка проблеми. У сучасних умовах воєнного стану право на інформацію (ст. 34 Конституції України) стикається з необхідністю його обмеження відповідно до ст. 64 Конституції. Це породжує складний баланс між захистом національної безпеки та гарантіями демократичних свобод. Відсутність чітких адміністративно-правових критеріїв пропорційності та процедур контролю створює ризик надмірного втручання у права громадян. Тому актуальним є дослідження легітимності та меж адміністративно-правових обмежень інформаційних прав у воєнний час з урахуванням міжнародних стандартів та практики ЄСПЛ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання обмеження інформаційних прав у контексті воєнного стану, національної безпеки та свободи вираження поглядів приділяли увагу такі вчені, як: О. Скрипнюк, В. Шаповал, М. Козюбра, С. Головатий, О. Петришин, О. Зайчук, В. Буткевич, а також зарубіжні дослідники: Мартін Шейнін, Дейвід Кей, Дірк Вурхоф, Касс Санстейн, Джек Балкін, Клер Вордл, Харріс, О'Бойл і Ворбрік. У фокусі їхніх робіт – межі допустимого втручання в інформаційні права, критерії пропорційності та необхідності, судовий контроль за обмеженнями, а також ризики дезінформації в умовах гібридних загроз.

Незважаючи на значний науковий інтерес, зберігається потреба в поглибленому дослідженні адміністративно-правових процедур застосування обмежень, їхньої верифікації на відповідність принципам пропорційності й тимчасовості, а також у систематизації судової практики (зокрема КАС та ЄСПЛ) щодо блокування ресурсів, класифікації інформації та незалежного контролю за рішеннями органів публічної влади. Це дозволить поєднати теоретичні засади з практичними механізмами гарантування прав та інтересів національної безпеки.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у комплексному адміністративно-правовому аналізі механізмів обмеження права на інформацію в умовах воєнного стану, визначенні меж та критеріїв їх легітимності, а також у виробленні пропозицій щодо вдосконалення процедур публічного адміністрування з урахуванням міжнародних стандартів.

Завдання статті:

1) Розмежувати поняття «інформаційні права» та «право на інформацію» й дефініювати «правовий режим обмежень» як адміністративно-правовий інститут.

2) Проаналізувати конституційні та міжнародні критерії легітимності обмежень (пропорційність, необхідність, тимчасовість).

3) Ідентифікувати ключових суб'єктів владних повноважень та адміністративні інструменти реалізації обмежень.

4) Здійснити емпіричний аналіз практики Верховного Суду щодо оскарження адміністративних актів про обмеження доступу до інформації.

5) Провести порівняльно-правовий аналіз зарубіжного досвіду (країни Балтії, Ізраїль) у сфері регулювання інформаційного простору.

6) Розробити практичні рекомендації щодо вдосконалення адміністративних процедур, посилення судового контролю та гарантій незалежного нагляду (роль Омбудсмена).

Методологія дослідження. У дослідженні використано комплексний підхід, що поєднує:

- нормативно-правовий аналіз Конституції України, законодавства та міжнародних актів (ЄСПЛ, практика ЄСПЛ);

- структурно-функціональний метод для визначення адміністративно-правових інструментів обмеження права на інформацію;

- порівняльно-правовий метод для зіставлення української практики з досвідом країн Балтії та Ізраїлю;

- емпіричний аналіз судової практики Верховного Суду щодо оскарження актів про блокування інформаційних ресурсів;

- системний підхід, який дозволяє інтегрувати конституційні принципи пропорційності та необхідності у практику публічного адміністрування.

Виклад основного матеріалу. Правовий режим обмежень інформаційних прав у період воєнного стану постає як тимчасовий, спеціально сконструйований адміністративно-правовий інститут, що поєднує імперативні норми з процедурними елементами та формується у відповідь на конкретні загрози національній безпеці [1]. Його ключова особливість полягає у поєднанні нормативного імперативу з управлінською практикою, спря-

мованою на захист критичної інфраструктури та запобігання деструктивним інформаційним впливам.

У термінологічному вимірі важливо розмежувати широке поняття «інформаційних прав», яке охоплює доступ, поширення, зберігання та вироблення інформації, і вузьке «право на інформацію», закріплене у ст. 34 Конституції України [2]. Саме останнє зазнає найбільш суттєвих коректив у період воєнного стану, коли межі допустимого втручання держави стають максимально напруженими.

З адміністративно-правової точки зору режим обмежень реалізується через односторонні владні рішення органів публічної влади (акти Президента, РНБО, військових адміністрацій) [3], які мають імперативний і тимчасовий характер та спрямовані на досягнення публічної безпекової мети.

У внутрішній структурі цього режиму виокремлюються два типи заходів:

1) Превентивні – спрямовані на випередження загрози ще до її фактичної появи (спеціальні режими доступу, закриті інформаційні периметри, обмеження перебування журналістів у зонах бойових дій) [4]. Їхня логіка полягає у тому, що своєчасне обмеження запобігає потенційним втратам.

2) Репресивні – застосовуються після виявлення факту деструктивного поширення даних (блокування інтернет-ресурсів, обмеження доступу до платформ, адміністративні санкції за розголошення чутливої інформації) [5]. Вони є реакцією на загрозу, що вже проявилася, і потребують негайного припинення.

Таким чином, правовий режим обмежень інформаційних прав функціонує як багатовекторна конструкція, у якій превентивні та репресивні заходи утворюють єдину систему державного реагування. Її ефективність визначається не лише переліком застосованих інструментів, а й здатністю держави довести їхню відповідність принципам пропорційності та необхідності, що стане предметом подальшого аналізу у наступних розділах.

Конституційно-правова матриця легітимності обмежень інформаційних прав завжди починається з фундаментальної норми – статті 64 Конституції України [1]. Саме вона визначає можливість тимчасового звуження прав і свобод у період воєнного чи надзвичайного стану, але водночас наголошує на обов'язковості чіткого строку дії таких обмежень. Ця норма не є абсолютною, адже будь-яке втручання у сферу прав людини підпорядковується принципам пропорційності та необхідності, які утворюють своєрідний юри-

дичний фільтр для оцінки легітимності державних рішень.

Пропорційність у праві – це не лише технічний критерій, а й гарантія від надмірного втручання [6]. Вона вимагає від адміністративних органів доведення трьох ключових моментів: придатності заходу для досягнення легітимної мети, відсутності менш інвазивних альтернатив та співмірності шкоди й користі. У практичному вимірі це означає, що блокування інформаційного ресурсу чи обмеження доступу до даних може бути визнане правомірним лише тоді, коли доведено його необхідності і мінімальності втручання. Саме тут виникає найбільша напруга, адже адміністративні рішення часто ухвалюються в умовах терміновості, що ускладнює їх належне документальне обґрунтування.

Необхідність як принцип вимагає від держави демонстрації того, що обмеження є єдиним можливим засобом для захисту національної безпеки чи оборони [7]. Це не декларація, а юридичний стандарт, який зобов'язує органи влади доводити відсутність альтернативних, менш обтяжливих заходів. Власне пропорційність завершує цей тест, адже вона ставить питання про баланс: чи не є шкода від обмеження права більшою, ніж користь для суспільного інтересу.

Міжнародні стандарти додають до цієї матриці зовнішній вимір. Стаття 15 Європейської конвенції з прав людини [8] дозволяє державам відступати від окремих зобов'язань лише у випадку війни чи іншої надзвичайної ситуації, яка загрожує життю нації. Проте навіть у таких умовах Європейський суд з прав людини наполягає на суворій необхідності заходів [9]. У своїй практиці він сформулював критерії, які стали орієнтиром для національних систем: наявність реальної та неминучої загрози, офіційне повідомлення про відступ і доведення того, що застосовані заходи є суворо необхідними.

Для України це означає, що адміністративні рішення про обмеження інформаційних прав мають оцінюватися не лише крізь призму Конституції, а й у світлі міжнародних стандартів [10]. Вони повинні відповідати критеріям мінімальної міри втручання та суворої необхідності, що вимагає від органів влади високої процедурної дисципліни й постійного обґрунтування кожного кроку. Чи здатна українська адміністративна система витримати цей подвійний тиск – внутрішньої конституційної вимоги та зовнішнього міжнародного контролю? Це питання залишається відкритим і потребує подальшого аналізу, адже саме воно визначає легі-

тимність усієї моделі інформаційних обмежень у період війни.

Для кращого розуміння легітимності інформаційних обмежень доцільно звернутися до зарубіжного досвіду. Порівняльний аналіз практики Латвії, Естонії та Ізраїлю демонструє різні моделі реагування на загрози інформаційній безпеці, що дозволяє оцінити сильні та слабкі сторони українського підходу. У таблиці 2 наведено ключові кейси, які ілюструють баланс між національною безпекою та свободою доступу до інформації.

Порівняльний аналіз в таблиці 1 показує, що Латвія та Естонія застосовують переважно законодавчі та санкційні механізми, тоді як Ізраїль спирається на надзвичайні регламенти з широкими дискреційними повноваженнями влади. Усі три моделі демонструють прагнення захистити національну безпеку, але водночас створюють виклики для забез-

печення пропорційності та демократичного контролю.

Для систематизації наведених прикладів доцільно узагальнити ключові характеристики різних моделей у вигляді матриці. Такий формат дозволяє побачити спільні та відмінні риси підходів України, Латвії, Естонії та Ізраїлю за основними критеріями – правова основа, тип обмежень, механізми контролю та потенційні ризики. У таблиці 3 наведено узагальнену схему, яка демонструє баланс між безпековими інтересами та демократичними стандартами свободи інформації.

Таблиця 2 показує, що Україна прагне поєднати конституційні принципи з адміністративною практикою, Латвія та Естонія це законодавчі та санкційні механізми, а Ізраїль це надзвичайні регламенти з широкими повноваженнями влади. Усі моделі мають спільну мету – захист національної безпеки,

Таблиця 1

Порівняльні кейси з Латвії, Естонії та Ізраїлю

Країна	Суть кейсу	Висновок / особливість
Латвія [11]	У 2022 р. парламент ухвалив поправки, що забороняють ретрансляцію програм, які загрожують територіальній цілісності чи незалежності іншої держави.	Законодавство прямо спрямоване на інформаційну безпеку, але викликає дискусії щодо пропорційності обмежень.
Естонія [12, 13]	У 2023–2024 рр. уряд заблокував понад 300 сайтів відповідно до санкцій ЄС проти російських мовників.	Обмеження мають чітку міжнародну правову основу, проте піднімають питання про баланс між санкційною політикою та свободою доступу до інформації.
Ізраїль [14, 15]	В умовах надзвичайних загроз діють emergency regulations, що дозволяють обмежувати доступ до інформації та пересування у певних регіонах.	Механізм має тимчасовий характер, але критикується за широку дискрецію влади та ризик перетворення на інструмент постійного контролю.

Таблиця 2

Матриця порівняння моделей інформаційних обмежень

Країна	Правова основа	Тип обмежень	Контроль	Ризики
Україна	Конституція (ст. 34, 64), закони «Про державну таємницю», «Про інформацію», укази Президента, рішення РНБО	Превентивні (обмеження доступу, ДСК, державна таємниця) та репресивні (блокування ресурсів, санкції)	Судовий контроль (КАС), Омбудсмен, парламентський нагляд	Недостатня аргументація рішень, ризик надмірного застосування ДСК, слабка прозорість
Латвія	Поправки до закону про електронні ЗМІ (2022), закони про нац. безпеку	Заборона ретрансляції програм, що загрожують незалежності чи територіальній цілісності	Парламентський та регуляторний контроль (Нац. рада з електронних ЗМІ)	Дискусії щодо пропорційності, ризик політичної інтерпретації «загрози»
Естонія	Законодавство про ЗМІ та санкції ЄС (2023–2024)	Блокування сайтів, що підпадають під санкції (понад 300 ресурсів)	Виконання рішень ЄС, урядовий контроль	Ризик надмірної залежності від санкційної політики, обмеження доступу до інформації
Ізраїль	Emergency regulations, закони про нац. безпеку	Тимчасові обмеження доступу до інформації, пересування, діяльності ЗМІ	Виконавча влада, військові адміністрації, частковий судовий перегляд	Широка дискреція влади, ризик перетворення тимчасових заходів на постійні

Таблиця 3

Судова практика щодо обмеження інформаційних прав

Суд / справа	Суть кейсу	Висновок суду
КАС України, постанова від 14.07.2022, № 400/6099/20 [5]	Блокування вебресурсів на підставі указів Президента	Суд наголосив на необхідності доведення пропорційності та реальної загрози
КАС України, постанова від 21.03.2023, № 640/4642/21 [16]	Обмеження доступу без належного обґрунтування	Визнано незаконним через відсутність альтернативних менш інвазивних заходів
КАС України, постанова від 05.10.2023, № 300/2906/22 [17]	Блокування ресурсу без мотивів та доказів	Суд скасував рішення, підкресливши обов'язковість аргументації навіть у воєнний час
ЄСПЛ, <i>Shabanov and Tren v. Russia</i> (2007) [18]	Блокування доступу до інформації	Визнано порушення ст. 10 ЄКПЛ через відсутність обґрунтування
ЄСПЛ, <i>Cengiz and Others v. Turkey</i> (2015) [19]	Загальне блокування YouTube	Суд визнав захід непропорційним та таким, що порушує свободу вираження
ЄСПЛ, <i>Ahmet Yildirim v. Turkey</i> (2012) [20]	Блокування цілого домену	Суд підкреслив надмірність втручання без конкретних мотивів
ЄСПЛ, <i>Steel and Morris v. UK</i> (2005) [21]	Обмеження свободи вираження у справі «McLibel»	Суд наголосив на балансі між інтересами держави та правами особи

але різняться рівнем прозорості та ризиком надмірного втручання.

Для наочності порівняння моделей інформаційних обмежень у різних країнах доцільно використати графічну схему, яка демонструє баланс між прозорістю контролю та рівнем обмежень.

Як видно з діаграми (схема 1), Естонія вирізняється високою прозорістю при середньому рівні обмежень, Латвія та Ізраїль демонструють високі обмеження, але різняться за прозорістю контролю, тоді як Україна займає проміжну позицію. Це підтверджує різнома-

нітність моделей і важливість пошуку оптимального балансу між безпекою та свободою.

Таким чином, конституційно-правова матриця легітимності не є статичною нормою, а живим механізмом, який постійно перевіряє державні рішення на відповідність принципам права. Вона створює основу для критики й водночас задає координати для майбутніх пропозицій щодо вдосконалення адміністративних процедур. І саме ця основа дозволяє перейти до аналізу судової практики, де теоретичні принципи пропорційності та необхідності отримують своє реальне застосування.

Схема 1. Співвідношення прозорості контролю та рівня обмежень інформаційних прав для України, Латвії, Естонії та Ізраїлю

У сучасних умовах воєнного стану саме адміністративне судочинство стає ключовим майданчиком для перевірки легітимності рішень органів публічної влади щодо обмеження інформаційних прав. Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду виконує роль арбітра, який має не лише формально оцінювати відповідність актів закону, але й застосовувати доктрину ефективного судового захисту. Це означає, що кожне рішення про блокування ресурсу чи обмеження доступу до інформації повинно пройти крізь призму пропорційності та необхідності, навіть якщо воно ухвалене в умовах надзвичайної загрози.

Судова практика останніх років демонструє, що найбільш чутливими є справи, пов'язані з указами Президента, введеними на підставі рішень Ради національної безпеки і оборони. Саме ці акти часто передбачають блокування інтернет-ресурсів або застосування санкцій проти медіа-активів. У таких випадках суд стикається з подвійним викликом: з одного боку, він не може втручатися у сферу політичної доцільності, а з іншого – зобов'язаний перевіряти правову аргументацію та документальне підтвердження необхідності обмеження. У постановах Касаційного адміністративного суду простежується чітка вимога: навіть у воєнний час рішення про блокування повинні бути мотивованими, містити належні докази та демонструвати, що менш інвазивні заходи були неможливими.

Цей підхід формує тенденцію до посилення процедурної дисципліни. Суд наголошує на тому, що адміністративні органи мають доводити не лише факт загрози, а й співмірність застосованого заходу. Якщо обмеження не містить аргументів щодо відсутності альтернатив, його легітимність ставиться під сумнів. Таким чином, судова практика поступово перетворює конституційний принцип пропорційності на реальний інструмент контролю, який стримує адміністративну владу від надмірного втручання.

Для підтвердження теоретичних положень щодо пропорційності та необхідності обмежень доцільно звернутися до конкретних прикладів судової практики Касаційного адміністративного суду України та Європейського суду з прав людини.

З прикладів у Таблиці 3 видно, що українські суди та ЄСПЛ послідовно підкреслюють необхідність належного обґрунтування, пропорційності й мінімальності втручання. Це доводить, що навіть у надзвичайних умовах держава зобов'язана діяти в межах правових стандартів, а судовий контроль виступає клю-

човим запобіжником від надмірних обмежень.

Водночас варто зазначити, що судова дискреція залишається обмеженою. КАС не замінює адміністративне рішення власною оцінкою, але він вимагає від органів влади високого стандарту доведення. Це створює своєрідний баланс: суд не втручається у політичну сферу, але забезпечує верховенство права, нагадуючи, що навіть у надзвичайних умовах держава не може діяти поза межами юридичної аргументації.

Звідси постає важливе питання: чи здатна українська судова практика стати реальним запобіжником від перетворення тимчасових обмежень на інструмент постійного контролю? Відповідь на нього ще формується, адже кожен новий кейс стає перевіркою того, наскільки ефективно суд може втримати рівновагу між безпекою та свободою. Саме ця рівновага визначатиме не лише легітимність окремих рішень, а й довіру суспільства до всієї системи адміністративного права у воєнний час.

В умовах воєнного стану превентивні заходи набувають особливої ваги, адже саме вони дозволяють державі утримувати контроль над інформаційним простором і запобігати витоку даних, критичних для оборони та безпеки. Адміністративно-правовий інструментарій приховування та класифікації інформації формує основу цього контролю, поєднуючи суворі правові режими з більш гнучкими механізмами, які можуть застосовуватися оперативно.

Найбільш жорстким режимом є державна таємниця, правове підґрунтя якої закріплене у Законі України «Про державну таємницю» [4]. Його адміністративна логіка полягає у чітко регламентованій процедурі надання грифу секретності, що оформлюється як адміністративний акт. Цей акт має бути мотивованим і відповідати Переліку відомостей, які становлять державну таємницю, причому сам перелік у воєнний час підлягає періодичному перегляду. Важливим елементом є підвищена юридична відповідальність службових осіб за збереження секретної інформації, адже саме вона забезпечує реальність адміністративно-правових гарантій.

Поряд із цим функціонує режим інформації «Для службового користування» (ДСК), який став особливо актуальним у період широкомасштабної агресії [22]. Він дозволяє приховувати значні масиви даних, що не належать до державної таємниці, але їхнє розголошення може завдати шкоди інтересам суспільства чи держави. Проте саме тут виникає проблема пропорційності: процедура

надання грифу ДСК є менш формалізованою, що створює ризик його надмірного застосування. Використання цього інструменту для приховування інформації про діяльність органів влади, яка не має прямого відношення до військових операцій, може перетворитися на непропорційне втручання у право на доступ до публічної інформації. Тому адміністративні органи повинні доводити, що віднесення інформації до ДСК відповідає критерію необхідності і не використовується для приховування бездіяльності чи корупційних практик.

Окремим блоком превентивних заходів виступає регулювання поширення інформації у медіа та соціальних мережах [23]. Військові адміністрації встановлюють адміністративні приписи, які забороняють поширення даних про рух військової техніки чи результати обстрілів до їхнього офіційного підтвердження [24]. Це спрямовано на запобігання коригуванню ворожого вогню та збереження оперативної переваги. Водночас адміністративні органи активно співпрацюють із міжнародними платформами та провайдерами, домагаючись оперативного видалення дезінформації чи контенту, що становить загрозу національній безпеці [25]. Такий механізм має квазі-адміністративний характер, адже залежить від згоди приватних компаній, проте ініціюється виключно владними структурами і стає важливим елементом інформаційної оборони.

Отже, адміністративний інструментарій приховування та класифікації інформації є життєво необхідним у воєнний час, але його застосування повинно залишатися врівноваженим вимогами прозорості та мінімального втручання. Особливо це стосується режиму ДСК, який через свою гнучкість може стати як ефективним засобом захисту, так і потенційним інструментом надмірного контролю. Саме баланс між безпекою та правом на інформацію визначає легітимність усієї системи превентивних обмежень.

Аналіз українського адміністративно-правового режиму обмежень інформаційних прав був би неповним без зіставлення з практикою тих держав, які тривалий час функціонують у середовищі постійних гібридних та військових загроз [12]. Найбільш показовими для порівняння є країни Балтії, що протистоять системним інформаційним впливам з боку Росії [11], та Ізраїль, який виробив унікальну модель регулювання інформації в умовах воєнних конфліктів [15].

Досвід Литви та Естонії демонструє, що превентивний адміністративний контроль

може бути ефективним лише тоді, коли він поєднує централізований нагляд із судовим підтвердженням. У цих країнах діють спеціалізовані органи, наділені широкими повноваженнями щодо моніторингу медіапростору, включно з російськомовним сегментом. Вони мають право оперативно припиняти трансляцію або блокувати доступ до ресурсів, які систематично поширюють дезінформацію чи мову ненависті. Водночас такі рішення не залишаються поза контролем: вони потребують швидкого судового підтвердження, що зберігає принцип верховенства права. Важливим елементом є також прозорість фінансування медіа, яка перебуває під жорстким адміністративним контролем, аби виявляти приховані зв'язки з ворожими державами.

Ізраїль застосовує іншу модель, яка ґрунтується на інституті військової цензури. Усі повідомлення, що стосуються оборонних операцій, дислокації військ чи результатів обстрілів, підлягають попередньому погодженню з військовим цензором. Це пряме адміністративне обмеження, проте воно врівноважується співпрацею між військовими органами та медіа. Така співпраця забезпечує швидкість реагування і дозволяє уникати затяжних судових спорів. Рішення цензора приймаються за чітко визначеними критеріями й можуть бути оскаржені, що хоча й трапляється рідко, але створює додатковий рівень правової легітимності.

Порівняльний аналіз показує, що українська практика перебуває між цими двома моделями. Вона потребує посилення адміністративного контролю за контентом та прозорістю фінансування медіа, як у країнах Балтії, але водночас має враховувати ізраїльський досвід оперативного погодження військової інформації, що фактично виконує функцію цензури. Головний урок полягає в тому, що будь-яке обмеження повинно супроводжуватися чіткими адміністративними процедурами та механізмами швидкого судового контролю *ex post facto*. Саме така комбінація дозволяє легітимізувати оперативні рішення про обмеження, не порушуючи принципу пропорційності й зберігаючи довіру суспільства до системи адміністративного права.

Таким чином, зарубіжний досвід стає не лише орієнтиром, а й практичним дороговказом для України, яка шукає баланс між захистом національної безпеки та збереженням демократичних стандартів у сфері інформаційних прав.

Як показав аналіз попередніх розділів, головною проблемою чинної системи обмежень інформаційних прав є відсутність чіт-

кої деталізації критеріїв пропорційності безпосередньо в адміністративних процедурах ухвалення рішень. Це особливо стосується актів Ради національної безпеки і оборони [3] та практики надання грифу «Для службового користування» [23]. Конституційний принцип пропорційності залишається радше декларативним, ніж інструментально застосовуваним [7]. Тому удосконалення адміністративно-правових гарантій потребує законодавчого закріплення процедури верифікації пропорційності як обов'язкового елементу кожного владного акта.

Першим кроком має стати внесення змін до профільних законів, які б зобов'язували адміністративні органи фіксувати у своїх рішеннях доведення відповідності заходу трьома ключовими елементами пропорційності. Йдеться про придатність, необхідність та власну пропорційність. Придатність означає обґрунтування прямого зв'язку між інформаційною загрозою та застосованим заходом, наприклад, пояснення, як саме блокування ресурсу запобігає шкоді національній безпеці. Необхідність вимагає аналізу менш обтяжливих альтернатив, що дозволяє уникнути надмірного втручання. Власна пропорційність передбачає оцінку співвідношення очікуваної користі для суспільного інтересу та шкоди, заподіяної праву на інформацію. Лише тоді, коли користь переважає шкоду, обмеження може вважатися легітимним.

Другим елементом є інституалізація часової ознаки. Тимчасовість обмежень повинна бути не декларацією, а процедурною вимогою. Усі адміністративні акти про блокування чи класифікацію інформації, що не стосуються державної таємниці, мають містити чітко визначений строк дії. Після його завершення акт автоматично втрачає чинність, якщо не було ухвалено окремого мотивованого рішення про продовження. Крім того, необхідно закріпити обов'язок органів влади проводити періодичний перегляд таких рішень, наприклад щоквартальну ревізію, аби оцінити їхню актуальність і доцільність.

Третім напрямом є уніфікація процедур щодо інформації «Для службового користування». Саме цей режим через свою гнучкість найбільше схильний до зловживань. Рішення про присвоєння грифу ДСК повинно оформлюватися окремим мотивованим адміністративним актом із зазначенням підстави та строку дії обмеження. Важливим запобіжником стане внутрішній адміністративний контроль: кожне рішення має бути візоване керівником вищого рівня, що забезпечить додатковий рівень відповідальності та прозорості.

Таким чином, уніфікація критеріїв пропорційності перетворює абстрактний конституційний принцип на конкретний адміністративно-правовий інструмент. Вона дозволяє перевести дискусію про легітимність обмежень із площини загальних декларацій у площину вимірюваних процедурних стандартів. Це не лише посилить довіру до адміністративних рішень, але й забезпечить баланс між оборонними потребами держави та фундаментальними правами людини.

Навіть за умови законодавчого закріплення чітких критеріїв пропорційності, ефективність адміністративного режиму обмежень інформаційних прав залежить від того, наскільки дієвими є механізми зовнішнього незалежного нагляду. У воєнний час особливого значення набуває посилення ролі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини [26] та забезпечення реального, а не декларативного, судового контролю. Саме ці інститути здатні перетворити адміністративні процедури з формальних у підзвітні, створюючи баланс між владними рішеннями та правами громадян.

Омбудсмен, як конституційно закріплений незалежний контролер, має отримати розширені адміністративно-процесуальні повноваження у сфері інформаційних обмежень [7]. Йдеться про право здійснювати вибірково моніторинг рішень органів влади щодо присвоєння грифу «Для службового користування» та рішень військових адміністрацій про обмеження доступу. Такий моніторинг дозволить запобігати використанню режиму ДСК для приховування суспільно значущої інформації. Важливим кроком стане також закріплення права Омбудсмена ініціювати судовий перегляд адміністративних актів, які, на його думку, порушують принцип пропорційності або ухвалюються без належного обґрунтування необхідності [10]. Це перетворює Омбудсмена на квазі-судового контролера, здатного оперативно реагувати на зловживання владою.

Не менш важливим є запровадження автоматичного судового контролю *ex post facto* для найбільш інвазивних адміністративних рішень. У випадках блокування інтернет-ресурсів за рішенням РНБО чи інших компетентних органів адміністративний орган повинен протягом короткого строку самостійно передавати матеріали справи до суду для підтвердження законності та пропорційності заходу [3]. Такий механізм перетворює судовий контроль із пасивного інструменту, що активується лише за скаргою заявника, на обов'язкову інституційну процедуру. При

цьому суд має застосовувати посилений стандарт доведення – «сувора необхідність», вимагаючи від органів влади надання доказів відсутності менш обтяжливих альтернатив.

Для того щоб судовий контроль був ефективним, необхідно усунути процесуальні бар'єри. Це передбачає законодавчу уніфікацію юрисдикції, щоб уникнути затягування процесів через спори про підсудність, а також забезпечення оперативної публікації судових рішень у справах про обмеження інформаційних прав. При цьому має дотримуватися баланс між прозорістю та захистом державної таємниці.

Запровадження таких механізмів дозволить перетворити судовий контроль на активний фільтр, який не лише реагує на порушення, а й запобігає адміністративному свавілля. У поєднанні з посиленою роллю Омбудсмена це створить систему зовнішнього незалежного нагляду, здатну забезпечити підзвітність органів влади у критично важливій сфері інформації та зміцнити довіру суспільства до правового режиму обмежень у воєнний час.

Навіть найбільш досконалі адміністративно-правові процедури та механізми незалежного контролю залишаються недостатніми без дієвої системи юридичної відповідальності. Саме вона перетворює принцип пропорційності з теоретичної вимоги на практичний стандарт поведінки службових осіб. Підвищення адміністративно-правової відповідальності публічних органів та їхніх представників за необґрунтовані, надмірні або неправомірні обмеження інформаційних прав є ключовою гарантією того, що конституційна матриця легітимності не буде порушена навіть у надзвичайних умовах.

Особливо гостро постає питання неправомірного засекречення інформації. Використання грифу «Для службового користування» або інших режимів обмеження доступу без належного обґрунтування перетворює превентивний інструмент на засіб приховування суспільно значущих фактів. Тому необхідно уточнити чинне законодавство, передбачивши спеціальний склад адміністративного правопорушення за необґрунтоване застосування режимів обмеження. Важливо також забезпечити персоналізацію відповідальності: відповідальність має покладатися не лише на орган, а й на конкретну службову особу, яка ухвалила рішення без дотримання принципу пропорційності.

Не менш критичним є питання відповідальності за порушення процедур блокування інформаційних ресурсів. Це найбільш інвазивний захід, який безпосередньо зачіпає

право на інформацію. Тому посадові особи повинні нести відповідальність за ігнорування чи затягування строків розгляду скарг щодо необґрунтованих обмежень [27]. Окремим елементом є відповідальність за невиконання судових рішень, які визнають адміністративний акт неправомірним [28]. У воєнний час саме ця гарантія стає критичною для забезпечення верховенства права.

Для того щоб відповідальність була реальною, а не декларативною, необхідно чітко визначити компетентний орган, уповноважений складати протоколи про такі правопорушення. Це може бути розширення повноважень апарату Омбудсмена або спеціалізованих підрозділів Міністерства юстиції. Водночас підвищення відповідальності має виконувати превентивну функцію: стимулювати посадових осіб до ретельного юридичного аналізу пропорційності та необхідності ще до ухвалення рішення, а не після його оскарження.

Таким чином, комплекс заходів із підвищення адміністративно-правової відповідальності є завершальною ланкою системи гарантій. Це не лише інструмент покарання, а передусім механізм забезпечення того, що адміністративна влада діятиме у межах конституційної матриці легітимності, навіть коли обставини воєнного стану вимагають швидких і рішучих рішень. Саме відповідальність робить систему обмежень не лише формальною, а й реально підзвітною суспільству.

Висновки. Правовий режим обмежень інформаційних прав у період воєнного стану постає як необхідний, але винятковий адміністративно-правовий інститут, легітимність якого визначається здатністю держави дотримуватися принципу пропорційності та суворості необхідності. Проведене дослідження дозволило не лише окреслити його теоретичну природу, а й сформулювати практично орієнтовані пропозиції щодо вдосконалення механізмів його реалізації.

Було встановлено, що адміністративно-правова сутність режиму полягає у його тимчасовості та багатовекторності: він поєднує превентивні заходи (класифікація інформації як ДСК, державна таємниця) та репресивні інструменти (блокування ресурсів). Незважаючи на імперативність, цей режим залишається підпорядкованим конституційній матриці легітимності, закріпленій у статті 64 Конституції України, а також міжнародним стандартам, зокрема статті 15 Європейської конвенції з прав людини.

Аналіз судової практики Касаційного адміністративного суду та адміністративного інструментарію показав, що найбільші

виклики полягають у недостатній деталізації критеріїв необхідності та пропорційності в адміністративних актах. Це створює ризик надмірного втручання і ставить під сумнів легітимність окремих рішень у судовому порядку. Порівняльний аналіз досвіду країн Балтії та Ізраїлю підтвердив, що успішні моделі захисту інформаційного простору вимагають не лише оперативних заходів, а й обов'язкових механізмів швидкого, але незалежного контролю *ex post facto*.

З метою гармонізації адміністративного режиму обмежень із принципами верховенства права запропоновано низку конкретних заходів: законодавче закріплення трискладового тесту пропорційності у профільних актах; інституціоналізація автоматичного судового контролю для найбільш інвазивних рішень; розширення адміністративно-процесуальних повноважень Омбудсмена як неза-

лежного контролера; а також внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення з метою персоналізації відповідальності за необґрунтоване застосування режимів обмеження доступу.

Подальші дослідження мають бути спрямовані на аналіз імплементації запропонованих змін у чинне адміністративне законодавство та на вивчення компенсаційних механізмів захисту прав осіб, які постраждали від неправомірного застосування адміністративних обмежень інформаційних прав у період воєнного стану. Відкритим залишається питання: чи зможе українська адміністративна система забезпечити баланс між оборонними потребами та демократичними стандартами у сфері інформаційних прав, коли виклики безпеки стають екзистенційними? Саме пошук відповіді на це питання визначатиме перспективи подальшої наукової та практичної роботи.

Література:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 р. № 2657-XII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення: 26.09.2025).
3. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України: Указ Президента України. Офіційний вісник Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents> (дата звернення: 26.09.2025).
4. Про державну таємницю: Закон України від 21 січня 1994 р. № 3855-XII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12> (дата звернення: 26.09.2025).
5. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 14 липня 2022 р. у справі № 400/6099/20. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_kas_vp_vid_14_07_2022_roku_u_spravі_400_6099_20_1 (дата звернення: 26.09.2025).
6. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 21 березня 2023 р. у справі № 640/4642/21. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_kas_vp_vid_21_03_2023_roku_u_spravі_640_4642_21_1 (дата звернення: 26.09.2025).
7. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 5 жовтня 2023 р. у справі № 300/2906/22. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_kas_vp_vid_05_10_2023_roku_u_spravі_300_2906_22_1 (дата звернення: 26.09.2025).
8. Козюбра М. І. Пропорційність як конституційний принцип: теоретичні та практичні аспекти. Право України. 2017. № 12. С. 45–56.
9. Скрипнюк О. В. Необхідність як критерій легітимності обмежень прав людини. Вісник Конституційного Суду України. 2019. № 3. С. 22–30.
10. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. // База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 26.09.2025).
11. Європейський суд з прав людини. *Lawless v. Ireland (No. 3)*. Заява № 332/57. Рішення від 1 липня 1961 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57518> (дата звернення: 26.09.2025).
12. Європейський суд з прав людини. *Shabanov and Tren v. Russia*. Заява № 5433/02. Рішення від 14 грудня 2006 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-78569> (дата звернення: 26.09.2025).
13. Європейський суд з прав людини. *Cengiz and Others v. Turkey*. Заяви № 48226/10 та № 14027/11. Рішення від 1 грудня 2015 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-159188> (дата звернення: 26.09.2025).
14. Європейський суд з прав людини. *Ahmet Yildirim v. Turkey*. Заява № 3111/10. Рішення від 18 грудня 2012 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115705> (дата звернення: 26.09.2025).
15. Європейський суд з прав людини. *Steel and Morris v. United Kingdom*. Заява № 68416/01. Рішення від 15 лютого 2005 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68224> (дата звернення: 26.09.2025).
16. Буткевич В. Г. Міжнародні стандарти прав людини та їх імплементація в Україні. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 312 с.

17. Latvia: Restrictions to Freedom of Expression in Light of Informational Warfare. Cobalt. 03 January 2023. URL: <https://ceelegalmatters.com/by-practice/120-tmt-ip/21947-latvia-restrictions-to-freedom-of-expression-in-light-of-informational-warfare> (дата звернення: 26.09.2025).
18. Freedom House. Estonia: Freedom on the Net 2024 Country Report. URL: <https://freedomhouse.org/country/estonia/freedom-net/2024> (дата звернення: 26.09.2025).
19. ENNHRI. Estonia Country Report on Rule of Law 2024. URL: https://ennhri.org/wp-content/uploads/2024/04/Estonia_Country-Report_Rule-of-Law-2024.pdf (дата звернення: 26.09.2025).
20. U.S. Embassy Jerusalem. Travel Advisory: Israel, the West Bank and Gaza. 1 July 2025. URL: <https://il.usembassy.gov/travel-advisory-israel-the-west-bank-and-gaza-july-1-2025/> (дата звернення: 26.09.2025).
21. U.S. Department of State. Israel, the West Bank and Gaza Travel Advisory. 13 July 2025. URL: <https://travel.state.gov/content/travel/en/traveladvisories/traveladvisories/israel-west-bank-and-gaza-travel-advisory.html> (дата звернення: 26.09.2025).
22. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13 січня 2011 р. № 2939-VI / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17> (дата звернення: 26.09.2025).
23. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення: 26.09.2025).
24. Міністерство оборони України. Наказ про заборону поширення інформації щодо переміщення військової техніки та результатів обстрілів. Київ, 2022. URL: <https://www.mil.gov.ua> (дата звернення: 26.09.2025).
25. Freedom House. Ukraine: Freedom on the Net 2023 Country Report. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-net/2023> (дата звернення: 26.09.2025).
26. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 р. № 776/97-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776-97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 26.09.2025).
27. Про звернення громадян: Закон України від 2 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393-96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 26.09.2025).
28. Про виконавче провадження: Закон України від 2 червня 2016 р. № 1404-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19> (дата звернення: 26.09.2025).

Дата надходження статті: 30.09.2025

Дата прийняття статті: 24.10.2025

Опубліковано: 04.12.2025

НОТАТКИ

Наукове видання

**НАУКОВІ ПРАЦІ
МІЖРЕГІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ
УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ
ЮРИДИЧНІ НАУКИ**

Випуск 3 (75), 2025

Засновано 2001 року
Видання виходить 4 рази на рік

Коректор *І. М. Чудеснова*
Комп'ютерне верстання *О. І. Молодецька*

Підписано до друку 04.12.2025 р. Замовлення № 1125/935
Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 7,91.
Наклад 100 прим.

Надруковано: Видавничий дім “Гельветика”
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.